Yad Izhak Ben Zvi / יד יצחק בן-צבי

MAQAM NEBI MUSA NEAR JERICHO /
מקאם נבי מוסא שליד יריחו
Author(s): שמואל תמרי and S. TAMARI
Source:
Cathedra: For the History of Eretz Israel and Its Yishuv /
קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה
11 / 1979), pp. 153-180 ניסן תשל"ט אפריל(
Published by: Yad Izhak Ben Zvi / יד יצחק בן-צבי
Stable URL: http://www.jstor.org/stable/23398212
Accessed: 12-03-2016 12:20 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Yad Izhak Ben Zvi / יד יצחק בן-צבי is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Cathedra: For the History of Eretz Israel and Its Yishuv / קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה.*

http://www.jstor.org

This content downloaded from 170.140.26.180 on Sat, 12 Mar 2016 12:20:06 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

מקאם נבי מוסא שליד יריחו*

שמואל תמרי

'מקאם נבי מוסא', אף שהוא מבנה־קבורה מונומנטאלי, לא רק בקנה־מידה ארץ־ישראלי אלא גם בהשוואה למבני־קבר בעולם המוסלמי בכלל, טרם זכה למחקר ארכיאולוגי מקיף ושיטתי. המונומנט אמנם משך את תשומת־לבם של סופרים ונוסעים מוסלמיים ונוצריים הן בימי־הביניים והן בזמן החדש,[1] אלא שאין בדבריהם אפילו תשובה על שתי השאלות התחיליות: (א) אם יש איתור מוחלט של מיקום 'קבר משה' במסורת המוסלמית;[2] (ב) אם קיים 'פולחן משה' במסורת זו או שאין פולחן כזה. ואילו חקירת התהליך של עיצובו הארכיטקטוני של המונומנט הוזנחה לחלוטין.

בחיבור זה ננסה לברר את תהליך בנייתו של המונומנט מן הבחינה ההיסטורית־הארכיטקטונית. לא נרחיב את הדיון בשאלת מיקומו במסורת המוסלמית של קבר־משה ובעיית קיום או אי־קיום הפולחן שלו באיסלאם. בשלב זה די לנו אם נניח, לפי שעה, שתי הנחות ראשונות שדיוננו יתבסס עליהן: האחת, 'קבר־משה' אותר וזוהה, לפחות על־פי אחת המסורות המוסלמיות באל־כת'יב אל־אחמר, כ־7 ק"מ מדרום ליריחו;[3] והשנייה, שקבר־משה כשלעצמו הוגדר במסורת המוסלמית כמקום קדוש. מאמינים אנו שנוכל לבסס הנחות אלה ולחזק את הדיעה הטוענת להעדפת מסורת הזיהוי של 'קבר־משה' ליד יריחו על־פני מסורות זיהוי אחרות מתוך העדוּת הארכיטקטונית של המונומנט עצמו, אפילו חסרים אנו עדוּת טקסטואלית חד־משמעית על מיקומו של המקאם. במלים אחרות: כמו במקרים אחרים שהמשמעות והייעוד של מונומנטים איסלאמיים חסרים ביסוס טקסטואלי והם מתפרשים על־פי החקירה הארכיטקטונית,[4] כך גם 'מקאם נבי מוסא' עשוי להתבהר ולהתפרש בעיקר על־ידי עיון במבנהו הארכיטקטוני ושִיוכו הטיפולוגי.

* עבודה זו נעשתה בתמיכת רשות המחקר של אוניברסיטת בר־אילן. כן נתונה תודת המחבר לאגף העתיקות.

1 לכמה מן המקורות האלה ראה: L.A. Mayer, 'Two Inscriptions of Baybars', *Quarterly of the Department of Antiquities of Palestine*, II (1933), pp. 27 ff. [להלן: מאייר]; T. Canaan, *Mohammedan Saints and Sanctuaries in Palestine*, London 1927, pp. 193 ff. [להלן: כנעאן].

2 לסוגיה מורכבת זו, שהסופרים הערביים נקטו לגביה עמדות שונות ומנוגדות, ראה: י' סדן, 'קבר נבי מוסא', המזרח החדש [בדפוס; להלן: סדן]. הריני מודה לד"ר סדן על שהעמיד לרשותי את כתב־היד של מאמר זה שתוכנן מלכתחילה יחד עם מאמר זה כעבודה כוללת על מקאם נבי מוסא.

3 לזיהוי זה ראה, למשל: מאייר, עמ' 29–30; וכן: C.R. Conder & H.H. Kitchner, *The Survey of Western Palestine*, III, London 1883, p. 220; וראה גם: כנעאן, עמ' 194.

4 ראה, למשל: Sh. Tamari, *Qal'at al-Ṭīna in Sinai*, Napoli 1978, pp. 64 ff.

This content downloaded from 170.140.26.180 on Sat, 12 Mar 2016 12:20:06 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

על־פי העדות החלקית של המקורות הספרותיים המצויים בידינו אפשר להבחין ארבעה שלבים בתהליך עיצובו הארכיטקטוני של המקאם:

שלב א: תקופה קדם־ממלוכית (המאה העשירית)
שלב ב: תקופה ממלוכית (המאה הי״ג)
שלב ג: תקופה ממלוכית (המאה הט״ו)
שלב ד: תקופה עות׳מאנית (המאות הט״ז–הי״ט)

השלב הקדם־ממלוכי

פסוק קצר של אלמקדסי,[5] משנת 985 לספירה, מעיד על השלב הראשון בקיומו של הקבר כבר במאה העשירית. אזכורו של הקבר הוא בקשר לתיאור הכללי של מחוז סוריה — ׳אקלים אלשאם׳ המכוון כנראה לאזורים של דמשק ושל ירושלים. אזכרתו של אלמקדסי מרמזת על קיום קבר של משה בארץ־ישראל, אך אין הוא מציין אלמנט ארכיטקטוני מיוחד מעל קבר זה.

אזכור נוסף של שלב ראשוני זה של הקבר (צ׳ריח) נמצא בדבריו של אבן פצ׳ל אללה אלעמרי (נפטר ב־1349), המביא ידיעה מפיו של עד־ראייה סורי, בן־זמנו של בייברס, אלשיח׳ אבראהים בן אלשיח׳ עבדאללה בן יונס אלארמוי (נפטר ב־1292), המוסר:[6]

زرت قبر موسى الذي بالقرب من أريحاء قال الشيخ ابراهيم وكان اذ ذاك لم تبن قبة ولا مشهد.

ביקרתי בקבר משה אשר בקירבת יריחו, אמר השיח׳ אבראהים. באותו זמן לא נבנו בו לא קבה ולא משהד.

השלב הממלוכי הקדום

שלב זה הוא השלב החשוב ביותר בתהליך עיצובו הארכיטקטוני של המונומנט. ראשיתו בימי הסולטאן הממלוכי אלמלכ אלט׳אהר רכן אלדין אבו אלפתח בייברס (1223–1277).[7] בשנת 667

5 ראה: אחסן אלתקאסים פי מערפת אלאקאלים, ליידן 1906, עמ׳ 151, שורות 11–12. לעדות זו השווה גם: סדן. התייחסות מאוחרת יותר לקבר הקדם־ממלוכי מצויה בדיווחו החשוב והמורכב של אלהרוי (נפטר ב־1215 לספירה), אלאשאראת אלא מערפת אלזיאראת (מהדורת סורדל־תומין, דמשק 1953), עמ׳ 18. שפן הוא קובע באופן סתמי למדי שהקבר המצוי ביריחו מיוחס למוסא בן עמראן, אך מודע גם לאמת ׳ההיסטוריח׳ ש׳מקום קברו של משה לא נודע׳ (שם, עמ׳ 13). עם זאת, עמדה מפורשת זו של אלהרוי אינה מונעת אותו מלדווח על קברו של מוסא במקומות שונים, לא רק במרחב הסורי (כגון בכפר ארבד שבאיזור טבריה [שם, עמ׳ 20] או בכפר שיחאן שבמואב [שם, עמ׳ 19]) אלא גם במצרים (כגון באלקראפה/קאהיר [שם, עמ׳ 38] או באתפיח/צעיד [שם, עמ׳ 41]). הנה כי כן, ׳זיהויים׳ שונים אלה של קבורת מוסא אינם אלא אופיניים לעמדותיה השונות של המסורת המוסלמית מצד אחד, ומצד שני — עצם שימושו של אלהרוי במינוח ארכיטקטוני משתנה ממקום למקום (קבר באתרים סוריים לעומת מקאם ומשהד במצרים) ראוי לעיון טיפולוגי, העשוי להשתלב במחקר הארכיטקטוני הנוכחי של ׳מקאם נבי מוסא/יריחו׳.

6 ראה: מסאלכ אלאבצאר פי ממאלכ אלאמצאר, א, אלקאהרה 1924, עמ׳ 176; על אלשיח׳ אלארמוי ראה: אבן כת׳יר, אלבדאיה ואלנהאיה, ג, ביירות 1966, עמ׳ 333; אלצקאעי, תאלי כתאב ופיאת אלאעיאן, דמשק 1947, עמ׳ 10; וכן: אבן אלורדי, תתמת אלמח׳תצר פי אח׳באר אלבשר, ב, ביירות 1970, עמ׳ 120.

7 לביוגראפיה של בייברס, ששלט בין השנים 658 (1260)–676 (1277), ראה: אבן תע׳ריברדי, אלמנהל אלצאפי, *Les biographies du Manhal Safi*, ed. by G. Wiet, Le Caire 1973, no. 708, pp. 102–103

This content downloaded from 170.140.26.180 on Sat, 12 Mar 2016 12:20:06 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

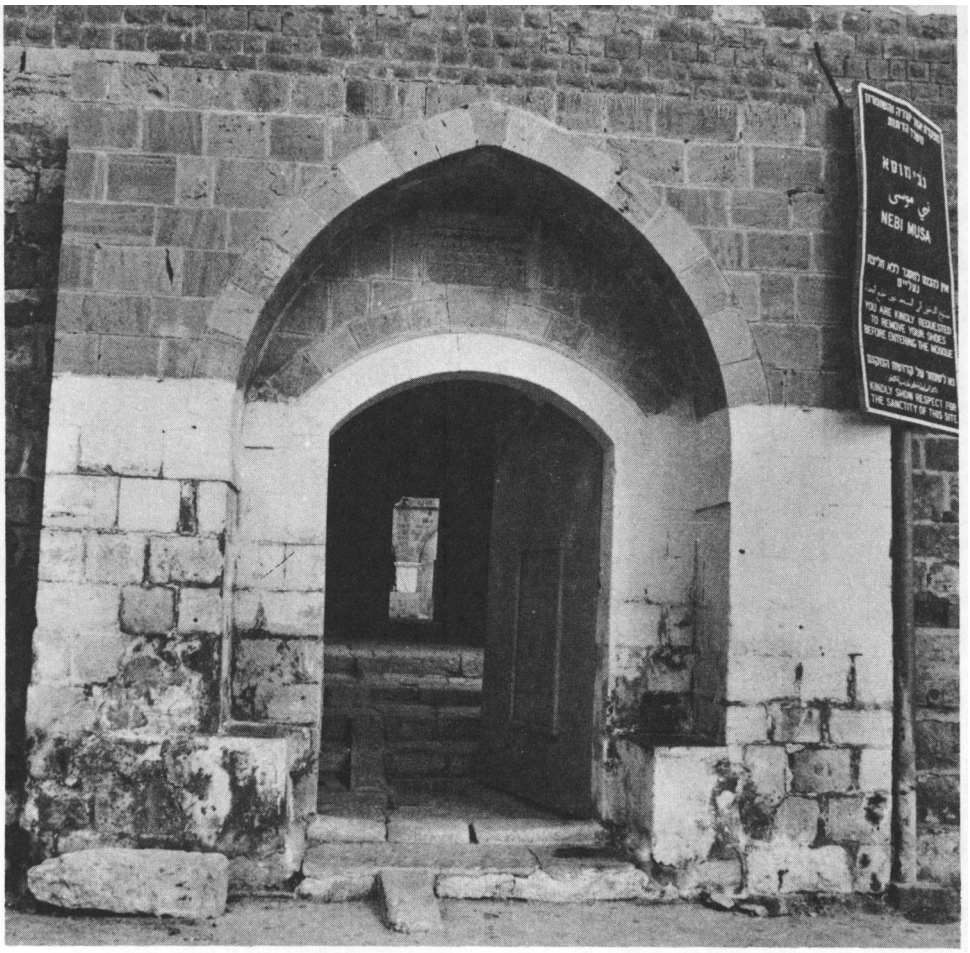

1. מקאם נבי מוסא — השער המערבי

להג׳רה (=1268–1269) השלים סולטאן זה את החג׳ למכה;[8] ממכה עלה דרך כרכ, שבדרום עבר־הירדן המזרחי, חלב ודמשק[9] לזיארה בירושלים ובחברון, בתחילת שנת 1269–1270.[10] בשנה זו בנה בייברס מעל לקבר קבה (מְבנה עם כיפה) ולצדה מסגד.[11] אף־על־פי שעדויות ראשונות אלו

8 ראה בייחוד: אליוניני, ד׳יל מראאת אלזמאן, ב, חידראבאד 1955, עמ׳ 409; אבן אלדואדארי, כנז אלדרר וג׳אמע אלע׳מר, ח, אלקאהרה 1971, עמ׳ 142; אבן כת׳יר, אלבדאיה ואלנהאיה, יג, עמ׳ 254.

9 אבן עבד אלט׳אהר, אלרוץ׳ אלזאהר פי סירת אלמלכ אלט׳אהר, כ״י איסתאנבול אלפאתח 4267, פוליו 137 א–ב; אליוניני, שם, שם.

10 ראה: אבן עבד אלט׳אהר, שם, שם; מקריזי, אלסלוכ למערפת דול אלמלוכ, א, חלק שני, אלקאהרה 1939, עמ׳ 583; מג׳יר אלדין, אלאנס אלג׳ליל בתאריח׳ אלקדס ואלח׳ליל, א, נג׳ף 1968, עמ׳ 102; עבד אלע׳ני אלנאבלסי, אלחצ׳רה אלאנסיה פי אלרחלה אלקדסיה, כ״י פאריס BN 5960, פוליו 73 ב. וראה גם: מאייר, עמ׳ 32.

11 בעוד שקביעת זמנה של הבנייה אינה ניתנת להגדרה מדויקת יותר ממשך חודשי השנה הנדונה, כפי שמדווחת גם כתובת־הייסוד עצמה (מאייר, עמ׳ 29, שורה IV; תמונה 19), הרי בניית הקבה והמסג׳ד מתועדת בבירור כבר בביוגראפיה של בייברס, שנכתבה על־ידי עז אלדין אבן שדאד, אלרוץ׳ אלזאהר פי סירת אלמלכ אלט׳אהר, כ״י Edirne Un. 1557, פוליו 258 א–ב (לביוגראפיה זו ומחברה ראה: י׳ קוק, ׳הוצאה מדעית של כת״י Edirne Un. 1557׳, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר־אילן, 1978, א, חלק רביעי. החיבור שימש קרוב לוודאי מקור לרוב הביוגראפים והכרוניסטים שבאו אחריו, שלעתים העתיקוהו רק בשינויי־נוסח מעטים, כגון: אליוניני (לעיל, הערה 8), ג, עמ׳ 258–259 (תחת שנת 676 להג׳רה); אלכתבי, פואת אלופיאת, א, בולאק [אין שנת הוצאה], עמ׳ 89–90, המובא בטעות על־ידי מאייר (עמ׳ 30) כמקור הספרותי הקדום ביותר לעניינו; אבן תע׳ריברדי, אלנג׳ום אלזאהרה פי מלוכ מצר ואלקאהרה, ז, אלקאהרה [אין שנת הוצאה], עמ׳ 194.

This content downloaded from 170.140.26.180 on Sat, 12 Mar 2016 12:20:06 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

שמנינו של אבן שדאד, אליוניני, אלכתבי ואבן תע׳ריברדי על בנייתם של הקבה והמסגד על־ידי בייברס עצמו, הן סבירות שלעצמן, הרי יש בדבריהם של כרוניסטים אחרים, חלקם בן אותו זמן, חלקם מאוחר יותר, עדויות מנוגדות לקביעה זו שהקבה והמסגד נבנו יחד ובאותו זמן על־ידי בייברס.

בתיאורו של אבן כת׳יר (נפטר ב־1372)[12] נזכרת רק הבנייה של הקבה. גם שמס אלדין אלסיוטי (נפטר ב־1475)[13] מסר רק על בנייתה של הקבה; ויותר מכך, הוא קובע את תאריך בנייתה לזמן בלתי־מוגדר אחרי 1261, אזכור נוסף העשוי להפקיע את הקבה ממסגרת מפעלי־הבנייה של בייברס.

מן התיאור הלא־מתוארך של אלג׳לאלי (נפטר ב־1541)[14] עולה קושי אחר. מחבר זה מפקיע ממפעלי־הבנייה של בייברס דווקא את הקבה[15] ואילו דבריו על המסגד מנוסחים כך שאין ללמוד ממנו אם בייברס בנה את המסגד או רק שחזר אותו.[16]

סוגיה זו עשויה היתה למצוא את פתרונה בתיאורו של מג׳יר אלדין (נפטר ב־1521) על אודות המסגד שנבנה כביכול כולו כמכלול ארכיטקטוני אחד.[17] אך בהמשך מתייחס מחבר זה לבניית הקבה בידי בייברס משנת 1269–1270 בלבד.[18] אולי אפשר להסביר את הימנעותם של סופרים אחרונים אלה מלציין שבייברס הוא בונה המסגד אם נניח שבזמנם (לפחות בימי אלסיוטי, אלג׳לאלי ומג׳יר אלדין) היה המסגד בתהליך של עבודות בנייה והרחבה ועל כן התקשו להגדירו כמפעל־בנייה של בייברס. במלים אחרות: הסופרים, בהיותם מנותקים כפי הנראה ממקורות ספרותיים קדומים (כגון אבן שדאד, אליוניני ואלכתבי, שעל־פיהם יכולים היו לקבוע את זמן בניית המסגד בימי בייברס), ידעו לפחות (כפי שמעיד מג׳יר אלדין)[19] שנעשו עבודות בנייה ממושכות (בעיקר בחלקו הדרומי הפנימי של המסגד) בעשור השנים שבין 1470–1480.[20] לפיכך הם העדיפו

12 ראה: אלבדאיה (לעיל, הערה 8), יג, עמ׳ 275; وبنى على المكان المنسوب الى قبر موسى . . قبة قبلى اريحا ׳ובנה על המקום המיוחס לקבר־משה קבה דרומית לירי׳חו׳. בהקשר זה חשוב להדגיש שבכרוניקות אלו אין הדיווח על בניית הקבה והמסג׳ר מצוין תמיד באותה שנה; כך, למשל, אצל אליוניני הוא נזכר בשנת 676 להג׳רה, ואבן תע׳ריברדי מזכירו בשנת 658 להג׳רה; עם זאת, דומה שתיארוכה החד־משמעי של כתובת־הייסוד יש בה כדי להוציא מכל ספק ששנת 668 להג׳רה היא תאריך הבנייה של הקבה והמסג׳ד על־ידי בייברס.

13 אתחאף אלאח׳צאא בפצ׳אאל אלמסג׳ד אלאקצא, כ״י פרינסטון 598 B 227, פוליו 80א: ׳ قبر موسى والآن عليه قبة مبنى بناها الملك الظاهر بيبرس بعد سنة ٦٦٠ هـ ׳קבר־משה: ועתה עליו קבה בנויה שבנה אלמלך אלט׳אהר בייברס אחרי שנת 660 להג׳רה׳. וראה: J. Reynolds, *The History of the Temple of Jerusalem*, London 1836, p. 286, אך תרגומו שם אינו מדויק.

14 ראה: אלמסתקצא פי פצ׳אאל אלמסג׳ד אלאקצא, כ״י אסקוריאל 176/7–1767.

15 שם, פוליו 257ב.

16 שם, פוליו 265ב.

17 אלאנס (לעיל, הערה 10), 102: ׳ وعليه بناء وداخله مسجد وعن يمينه قبة معقودة بالحجارة وفيها ضريحه ׳ועליו מבנה ובתוכו מסגד ומימינו קבה בנויה בקמרונות־אבן ובתוכה קברו׳.

18 אלאנס, שם, שם: والذى بنى القبة المذكورة الملك الظاهر بيبرس . في سنة ثمان وستين وستمائة, ׳וזה אשר בנה את הקבה הנזכרת הוא אלמלכ אלט׳אהר בייברס בשנת שש מאות שישים ושמונה׳.

19 אלאנס, שם, שם: ׳وزادوا زيادات في المسجد . . ثم في سنة خمس وسبعين وثمانمائة وسع داخل المسجد من جهة القبلة ׳, ׳והוסיפו תוספות במסגד... להלן בשנת 875 להג׳רה הורחב תוך המסגד מצד דרום׳.

20 על כך מדווח לא רק מג׳יר (לעיל, הערה 10), אלא גם אלנאבלסי (המסתמך עליו), אלחצ׳רה (לעיל, הערה 10), פוליו 73ב.

This content downloaded from 170.140.26.180 on Sat, 12 Mar 2016 12:20:06 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

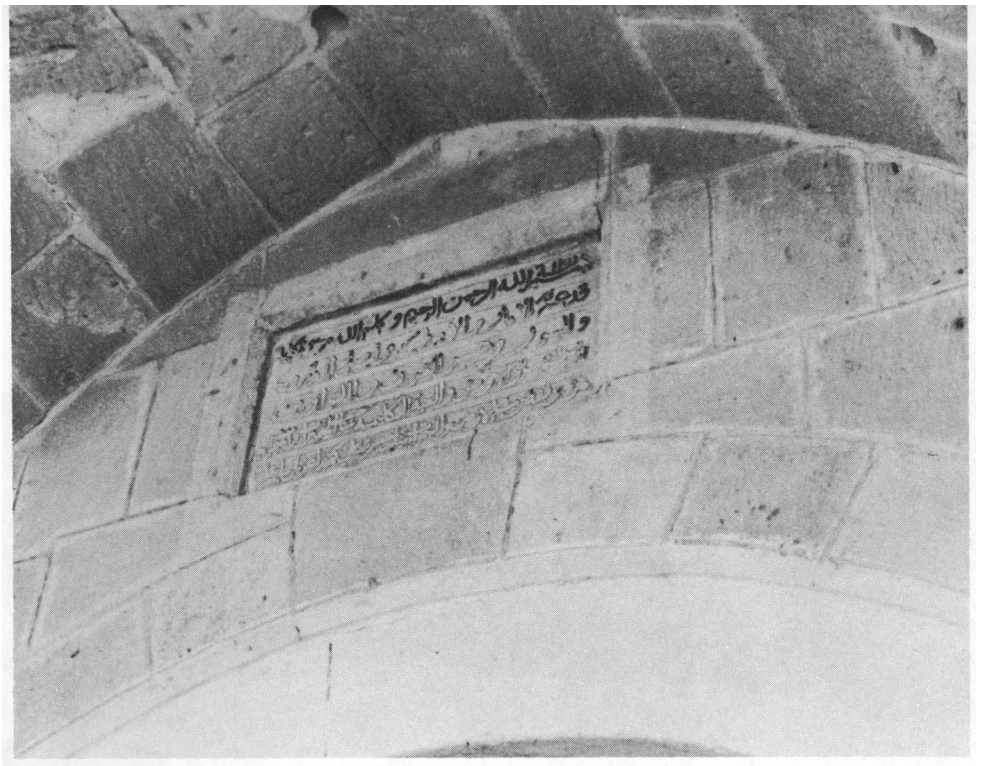

2. מקאם נבי מוסא — הכתובת מעל השער המערבי

מן הסתם לנקוט עמדה זהירה, שהרי לא יכלו לתארך לשנת 1269–1270 מבנה אשר שלב בנייתו הראשון נמשך והלך עד לסיומו ב־1480.

השלב הממלוכי המאוחר

תוספות־בנייה אלו, שנעשו בין השנים 1470–1480, שייכות לפי דעתנו לשלב הבנייה השלישי. לשלב שלישי זה יש לייחס את בניית המנארה (צריח המסגד). מג׳יר ואלנאבלסי[21] ציינו את בנייתה לאחר שנת 1475. גם מבחינת סגנון הבנייה יש לקשור את תאריך בנייתה של המנארה עם זמן השלמת הבנייה של המסגד ב־1480.

המנארה היא מבנה תלת־קומתי. בסיסה מרובע ובראשה גלריה. קומתה התיכונה אוקטאגונאלית והקומה העליונה היא גלילית, ובראשה — כיפה. מנארה זו מציגה אותם קווי־אופי סגנוניים של המנארה התלת־קומתית המצרית, סגנון המצוי גם בירושלים בשלהי המאה הט״ו.[22]

עם תוספת זו של המנארה אל המסגד והקבה קיבל למעשה מקאם נבי מוסא את עיצובו השלם כ׳מאוזוליאום׳.

21 ראה: אלאנס (לעיל, הערה 10), שם, שם; אלחצ׳רה, שם, שם: ׳ثم بنى به منارة بعد الثمانين والثمانمائة׳, ׳להלן נבנתה בו מנארה לאחר [שנת] 880 [להג׳רה]׳.

22 Cf. Sh. Tamari, 'Al-Ashrafiyya – An Imperial Madrasa in Jerusalem', *Memoria Accademia Nazionale Dei Lincei*, XIX, 5, Roma 1976, p. 549, n. 48

This content downloaded from 170.140.26.180 on Sat, 12 Mar 2016 12:20:06 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

3. מקאם נבי מוסא — החזית הצפונית

השלב העות׳מאני

בירורו של שלב מכריע זה בתהליך עיצוב מבנהו של המקאם יבוסס בעיקר על העֵדות האפיגראפית, העשירה יחסית;[23] עדות המקורות הספרותיים דלה.

המעבר מהשלב השלישי אל השלב הרביעי מתועד בפסוקו של מג׳יר אלדין, שהזכרנו למעלה.[24] הוא קבע, שאחרי בנייתו הראשונה של בייברס נבנו תוספות במסגד, אך הוא טען שתוספות אלה לא נבנו רק בתוך המסגד אלא גם בסביבתו: ׳وزادوا زيادات في المسجد وحوله׳ ׳והוסיפו תוספות במסגד וסביבו׳. כלומר: ב־1470–1480 נעשו התוספות הראשונות בתוך המסגד, בחלקו הדרומי, ואילו התוספות האחרונות נעשו, לפי ידיעה זו, גם מסביבו.

23 חמש כתובות ערביות מתעדות שלב זה, ארבע קבועות עדיין באתרן; אחת בטימפנון שמעל השער החיצוני של החומה המערבית, אחת בטימפנון שמעל השער בחומה המזרחית (הכתובת של השער הצפוני החיצוני אינה קיימת עוד), שתי כתובות מצויות מעל משקופי המסג׳ד והפתח הצפוני של חומת־המגורים. על כתובות אלה נדון להלן. לבד מכתובת־הייסוד של בייברס, לא פורסמו כתובות אלה (לעניין זה השווה גם דין־וחשבון 191.133 בארכיון מחיאון רוקפלר, ירושלים, תיק E144).

24 אלאנס (לעיל, הערה 10), עמ׳ 102.

This content downloaded from 170.140.26.180 on Sat, 12 Mar 2016 12:20:06 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

יש לתארך אפוא את השינויים שחלו בפנים המסגד לשלהי התקופה הממלוכית. באשר לתוספות־הבנייה שמסביב למסגד, הכוללות לפחות את המערכת ההיקפית של החומה החיצונית (וראה הדיון בהמשך) קיימת אפשרות שאף אלו נבנו כבר באותן שנים של שלהי התקופה הממלוכית. לכך יש סימוכין בפסוקו הנזכר של מג׳יר אלדין, ובעיקר בניסוחה של הכתובת[25] הקבועה בטימפנון, שמעל משקוף השער המערבי של המקאם (תמונות 1, 2).

כתובת זו קובעת שבשנת 1150 להג׳רה (1737) בנה עלי כתח׳דא עז באד׳ את הבורות, השערים, הליואנים והתנור במקאם נבי מוסא, והוא תיקן אז גם את החומות ואת הדרך. אם בשנת 1737 נזקקו החומות לתיקונים, אין ספק שהוקמו עוד קודם־לכן, וייתכן אפילו שהחומות המוקדמות הוקמו בתקופה הפרה־עות׳מאנית.

מן הכתובת אפשר גם ללמוד על תאריך תוספות־הבנייה שמסביב למסגד. עם זאת, יש להתייחס בזהירות ובמידה מסוימת של ספק להנחה שמבנים נוספים אלה נבנו מראשיתם בתקופה העות׳מאנית. הספק נובע מניסוחה של הכתובת שאין בה הפועל ׳אנשאא׳ (המורה על בניית יש־מאין), אלא הפועל ׳עמר׳. יתר על כן, נזכרה בה גם ׳הקבה אלכלימיה׳ עצמה, והרי הקבה אין ספק שנבנתה בתקופה הממלוכית. עניין זה מטיל ספק בפירוש הכתובת כפשוטה כאילו נבנו כל המבנים הללו בשנת 1737.

ספק זה מתחזק מעדותו של עד־ראִייה בראשית המאה הי״ח, הוא מצטפא כמאל אלדין אלבכרי אלצדיקי (נפטר ב־1749). במסגרת הרחלה (מסע) שלו מדמשק לירושלים[26] בשנת 1710, מדווח הוא על תיקונם של בורות־המים שבחצר המקאם על־ידי אִלשיח׳ מחמד אלמלכי.[27] כלומר, אם היו

25 כתובת זו היא בת 5 שורות, החקוקות בלוח מלבני (תמונה 2):

سنة ١١٥٠

بسم الله الرحمن الرحيم وكلم الله موسى الكليم

قد عمر الابار الابواب وأصلح الدرب

والسور وعمر الفرن واللواوين

وأسطحتها والاوض (؟) والقبة الكليمية صاحب الخيرات والمبرأت (. . .)

من وفقة رب الارض والسموات جناب حضرة على كتخدا عز باذ باشا سابقا بمصر

1150

בשם אללה הרחמן הרחום ו׳דבר אללה מוסא אלכלים׳

בנה את הבורות ואת השערים ותיקן הדרך

והחומה ובנה את התנור והליואנים

וגגותיהם ואת החדרים [?] וה׳קבה אל כלימיה׳ בעל הצדקות והחסדים...

בברכת אדון הארץ והשמים הד מעלתו עלי כתח׳דא עז באד׳ באשא לפנים ׳במצר׳

26 ׳אלח׳מרה אלחסיה פי אלרחלה אלקדסיה׳ — זוהי כותרתה של הרחלה (המצויה עדיין בכתב־יד) אצל ברוקלמן (*Geschichte der Arabischen Litteratur*, II, p. 350 [14]); והשווה גם: א״ס אלח׳אלדי, רחלאת פי דיאר אלשאם, [יאפא?] 1946, עמ׳ 49. מצד אחד אפשר שכותרתה של ׳רחלה׳ זו צריכה להיות, לפי כ״י אוניברסיטת אסתאנבול 3371, ׳אלח׳מרה אלמחיה וגו׳׳, ומאידך גיסא ברור שהכותרת ׳אלפתח אלקדסי ואלכשף אלאנסי׳, הרשומה בפוטוסטאט של כ״י מוזיאון רוקפלר XIII s/n ix/2, אינה אלא טעות שנגרמה על־ידי בלבולם של שני חיבורים שונים של אותו אלבכרי.

27 ראה: אלח׳מרה, כ״י אסתאנבול, פוליו 28ב; כ״י רוקפלר, פוליו 19.

This content downloaded from 170.140.26.180 on Sat, 12 Mar 2016 12:20:06 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

4. מקאם נבי מוסא — השער הראשי בחזית הצפונית

5. מקאם נבי מוסא — החזית המזרחית

This content downloaded from 170.140.26.180 on Sat, 12 Mar 2016 12:20:06 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

בורות שתוקנו ב־1710 אין צדק בדברי הכתובת המעידה על בניית הבורות ב־1737. לפיכך רשאים אנו להטיל ספק גם במידת דיוקה של הכתובת באשר לבניית השערים ותיקונן של החומות, במיוחד לגבי החזית הצפונית (אשר הכתובת בשערה הראשי נעלמה; תמונות 3, 4) ולגבי החזית המזרחית (אשר כתובת שערה אינה ניתנת לקריאה; תמונות 5, 6).

באשר לתאריך בנייתה של מערכת הליואנים וחדרי־השירותים, אין לדעתנו ספק בשיוכה לתקופה העות׳מאנית. קביעה זו נראית ודאית על־פי העדות האפיגראפית של שתיים מתוך שלוש הכתובות המצויות עדיין בשער המערבי ובשער המזרחי. הוא גם מבוסס על התאריך העות׳מאני המאוחר של המערכת ההיקפית הפנימית, המכילה את חדרי־המגורים. לפי כתובת הקבועה במשקוף הכניסה III D,[28] נבנו חדרים עיליים אלה על־ידי המופתי הירושלמי מחמד טאהר בן מצטפא אלחסיני בשנת 1303 להג׳רה (1885).

כתובת אחרת הקבועה עדיין מעל למשקוף פתחו הראשי הצפוני של המסגד,[29] מציינת שעבדאללה

28 כתובת זו, החקוקה בלוח־שַיִש רבוע, היא בת 6 שורות (תמונה 7):

بسم الله الرحمن الرحيم
امر بعمارة هذا المكان الشريف وانشاء
فيه جميع الغرف السيد محمد طاهر
بن مصطفى الحسيني مفتي الديار القدسية
وذلك سنة ثلاث وثلاثمية
والف للهجرة النبوية

בשם אללה הרחמן הרחום
ציווה לבנות המקום הנעלה הזה ולכונן
בו כל החדרים העליים אלסייד מחמד טאהר
בן מצטפא אלחסיני מופתי ירושלים
וזאת בשנת 1303 להג׳רה [=1885].

על אפוטרופסותה של משפחת אלחסיני על מקאם נבי מוסא ודאגתה לאירוחם של עולי־רגל ראה: י׳ שמעוני, ערביי ארץ ישראל, תל־אביב 1947, עמ׳ 215. עם זאת, תיארוך ראשית כהונתו כמופתי של טאהר בן מצטפא לשנת 1893 (על־פי: בן אלקנה, ׳משפחת אלחסיני׳, קשת, סא, 1973–1974, עמ׳ 128) אינו מסתבר אפוא לפי הכתובת.

29 כתובת זו, החקוקה על לוח־שַיִש מרובע, בנוית 4 שורות דו־אגפיות (תמונה 8):

جدد عمارة هذا المكان
من بنا وقصار وتخشيب
المفخم السيد عبدالله باشا
ادام الله دولته وذلك

الشريف داخلا وخارجا
سعادة الدستور المعظم والوزير
والى صيدا وطرابلس حالا وغزة
بمباشرة وكيله في العامرة على موسى

سنة

١٢٣٥

שחזר מבנה המקום
בבנוי בסיוד [?] ובעץ
המפואר אלסייד עבדאללה באשא
יאריך אללה שלטונו וזאת

הנעלה הזה תוך וחוץ
כבוד השר הנעלה והווזיר
מושל נוכחי של צידון וטריפולי ועזה
באמצעות ה׳וכיל׳ שלו באסתאנבול [?] עלי מוסא

שנת 1235 [=1819]

לא עלה בידינו לאתר ביוגראפיה שלימה של עבדאללה באשא, ואף לא בכרוניקה החשובה ביותר לנושא הבנייה במחצית הראשונה של המאה הי״ט משל אבראהים אלעורה (תאריח׳ ולאית׳ סלימאן באשא אלעאדל, צידא 1936). כרוניקה זו מסתיימת, לרוע המזל, דווקא בשנת 1234 להג׳רה (1818), כשנה קודם שעבדאללה באשא ביצע את השחזור במקאם נבי מוסא. לפיכך נסתפק כאן בכמה מראי־מקומות כלליים:

W.R. Polk, *The Opening of South Lebanon 1788-1840*, Cambridge, Massachusetts 1963, pp. 20ff.; M. Maoz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840–1861*, Oxford 1968, p. 5; idem (ed.), *Studies on Palestine during the Ottoman Period*, Jerusalem 1975, pp. 296ff.

This content downloaded from 170.140.26.180 on Sat, 12 Mar 2016 12:20:06 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

6. מקאם נבי מוסא — השער המזרחי והכתובת מעליו

7. מקאם נבי מוסא — כתובת במשקוף הכניסה של שער IIID

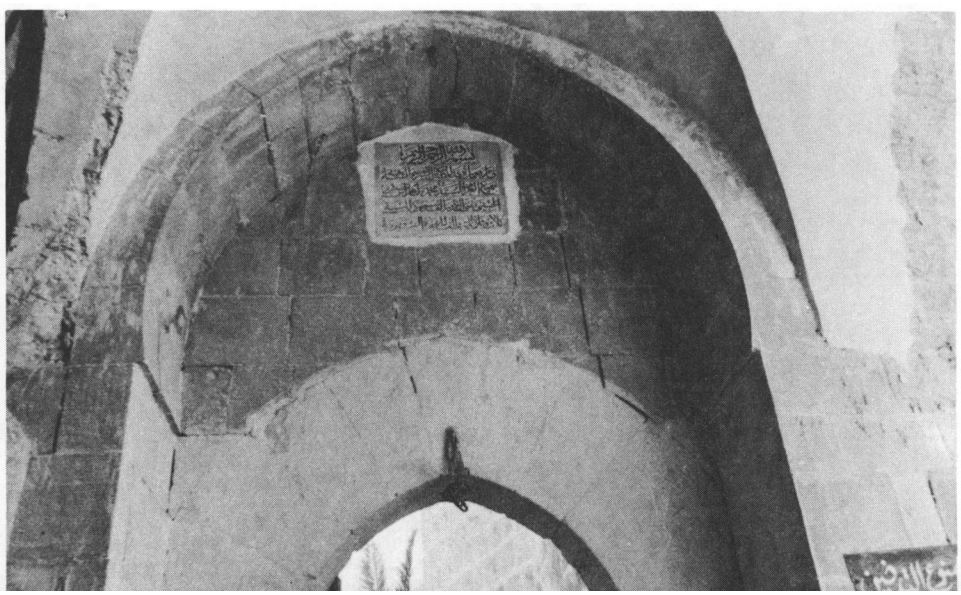

This content downloaded from 170.140.26.180 on Sat, 12 Mar 2016 12:20:06 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

באשא, הוואלי של צידון, טריפולי ועזה (1818–1831), שחזר את המבנה הפנימי והחיצוני של הקבה והמסגד בשנת 1235 להג׳רה (1819).

תוך כדי לימוד תהליך הפיתוח והעיצוב הארכיטקטוני של המקאם, נוכחים אנו שבשלבים הראשונים הוא נבנה כמאוזוליאום, ובשלבים המאוחרים גדל המכלול ונסתעף עד שדמה לח׳אן או אפילו לרבאט. התפתחותו של המקאם הושפעה מעיצובו כמבנה קונצנטרי. הקבר — הקבה — והמסגד, מוקמו בתוך חצר מרכזית, והיו למוקד אשר סביבו התפתחה מערכת המבנים ההיקפית כאילו באופן צנטריפוגאלי.

בעוד שניתן להגדיר את מערכת המבנים המרכזית שמן המאה העשירית והמאה הי״ג כחטיבה פונקציונאלית עיקרית של המקאם, הרי המערכת ההיקפית שמן המאה הט״ז ועד המאה הי״ט היא חטיבה פונקציונאלית מְשנית.

עם זאת, השילוב בין החטיבה המרכזית המורכבת מהקבר־הקבה־המסגד, היא יחידת המאוזוליאום, והחטיבה ההיקפית המורכבת מן החומה החיצונית והחומה הפנימית, ומחדרי־המגורים והשירותים, היא יחידת ה׳ח׳אן׳ — או ה׳רבאט׳, הוא יצירה של המאה הי״ט. המקאם במצבו המושלם רשאי להיחשב לפיכך כיצירה ארכיטקטונית בת המאה הי״ט. אף ששלבי היצירה מורכבים, הרי חזותו הנוכחית הסופית של המקאם ברורה למדי (תמונה 9). תכנית המבנה מורכבת מארבע חטיבות ארכיטקטוניות עיקריות:[30]

I חומת הגנה היקפית;
II חצר היקפית;
III חומת מגורים ושירותים;
IV חצר מרכזית (IV A — מסגד; IV B — קבה).

בתיאור הסכימאטי של חלוקה זו לחטיבות ננקוט אבחנה בין שלוש החטיבות הראשונות שאת מרכיביהם השונים נציג רק באופן כללי, והחטיבה הרביעית, שאת מבניה ננתח מן הבחינה הסטרוקטוראלית ביתר הרחבה.

מכלול המבנים I, II, III

I — ה ח ו מ ה ה ה י ק פ י ת . חומה זו בנויה נדבכים של אבן ביטומנית.[31] סמוך למרכזיהן של החזיתות המערבית, הצפונית והמזרחית ממוקמים שערים, ואילו החזית הדרומית אטומה. הכניסה

30 קביעתו של המקרא (בתכנית להלן) בספרות רומיות I–IV מכוונת למבנה תיאורנו הטכני בארבעה ׳מעגלים׳ — מן החוץ פנימה.

31 על המבנה הגיאולוגי של איזור נבי מוסא ראה: L. Lartet, *Voyage d'expedition à la Mer Morte*, IV, Paris 1974, p. 308. לאיכותה המינראלית של אבן הביטומן, שנקראה גם בשם ׳חג׳ר מוסא׳, ראה: M. Abel, *Une croisiere autour de la Mer Morte*, Paris 1911, p. 173. לאזכורה במקורות הערביים בימי־הביניים השווה, למשל: אלדמשקי, נח׳בת אלדהר פי עג׳אב אלבר ואלבחר, לייפציג 1923, עמ׳ 81. ולמשמעותה הסימבולית ראה: כנעאן, עמ׳ 195. בהקשר זה יש עניין בציונו של אלט׳אהרי (זבדת כשף אלממלאכ וביאן אלטרק ואלמסאלכ, פאריס 1894, עמ׳ 36) שבמצרים הממלוכית היה משהד שנקרא ׳סלע [צח׳רה] משה׳.

This content downloaded from 170.140.26.180 on Sat, 12 Mar 2016 12:20:06 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

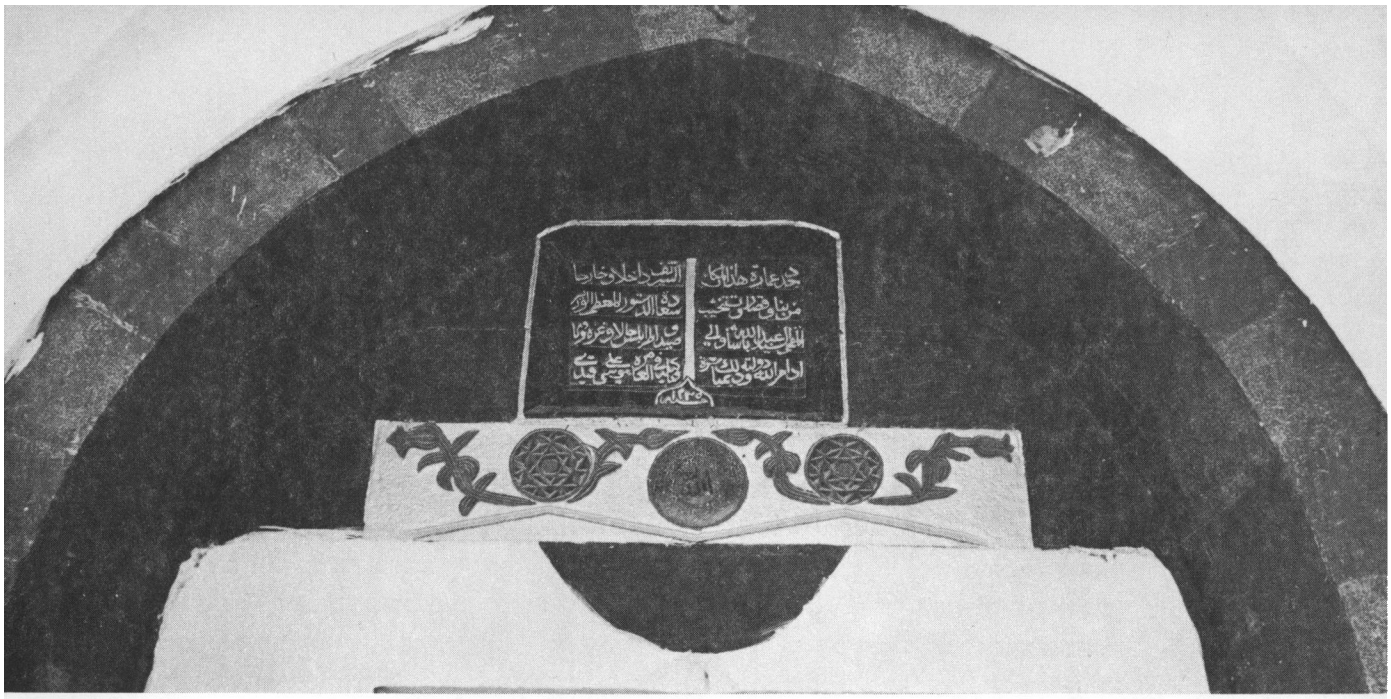

8. מקאם נבי מוסא — כתובת מעל משקוף הפתח הצפוני של המסגדים

הראשית למקאם היא במערב. בעוד השער המערבי (AI, תמונה 1) והשער הצפוני (BI, תמונה 4) מציגים קווי־אופי דומים במבנה ובסגנון הרי חזותו הפשוטה של השער המזרחי (CI, תמונה 6), מציגה קווי־אופי של פתח מְשני, או פשפש.

סבירה אם כן ההנחה שפתח זה שימש כשער מְשני. הוא אף דומה בצורתו לשני הפתחים המְשניים Ia בחזית המערבית ו־Ib בחזית הצפונית. שני השערים האחרונים, אף שהם מאוחרים בזמן תפקידם דומה לתפקיד השער המזרחי — כולם משרתים את איזור השירותים והמגורים. שני השערים הראשיים — המערבי והצפוני מובילים אל המכלול הצרמוניאלי המרכזי ועל כן זכו לעיצוב מונומנטאלי.[32]

II — ה ח צ ר ה ה י ק פ י ת ה ת י כ ו נ ה . חצר זו תחומה כלפי חוץ על־ידי החומה ההיקפית (תמונה 9) ובצד הפנימי, במפלס הקרקע, על־ידי סדרה של מחסנים וחדרי־שירותים. ביניהם היו כנראה גם אורוות, כפי שמעידות ידיות־קשירה בפתחים, וגם מטבחים, כמו בחדר IID, אשר כתובת השער המערבי מורה, כפי הנראה, על בנייתו ב־1737. שני קווי־אופי מייחדים את החצר

32 יש להעיר על השוני שבחזותן של החזית המערבית והצפונית 1978D, וכפי שצולמו בימי הסולטאן עבד אלחמיד (1876–1909). וראה: J.M. Landau, *Abdul Hamid's Palestine*, Jerusalem 1978, p. 69. אם אכן הצילום מציג את המצב לאשורו, מעוררים תשומת־לב שלושה נתונים עיקריים: (א) שער IA אינו ברור; (ב) הפתח Ia מודגש; (ג) קיר החזית הצפונית במצב רעוע. נתונים אלה מראים שחלו שינויים בקירות בין שלהי המאה הי״ט וזמננו, אך אפשר שמקורם באיכות הצילום. הריני מודה לפרופ׳ לנדאו על שניאות להציג בפני את הצילום קודם פרסומו.

This content downloaded from 170.140.26.180 on Sat, 12 Mar 2016 12:20:06 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

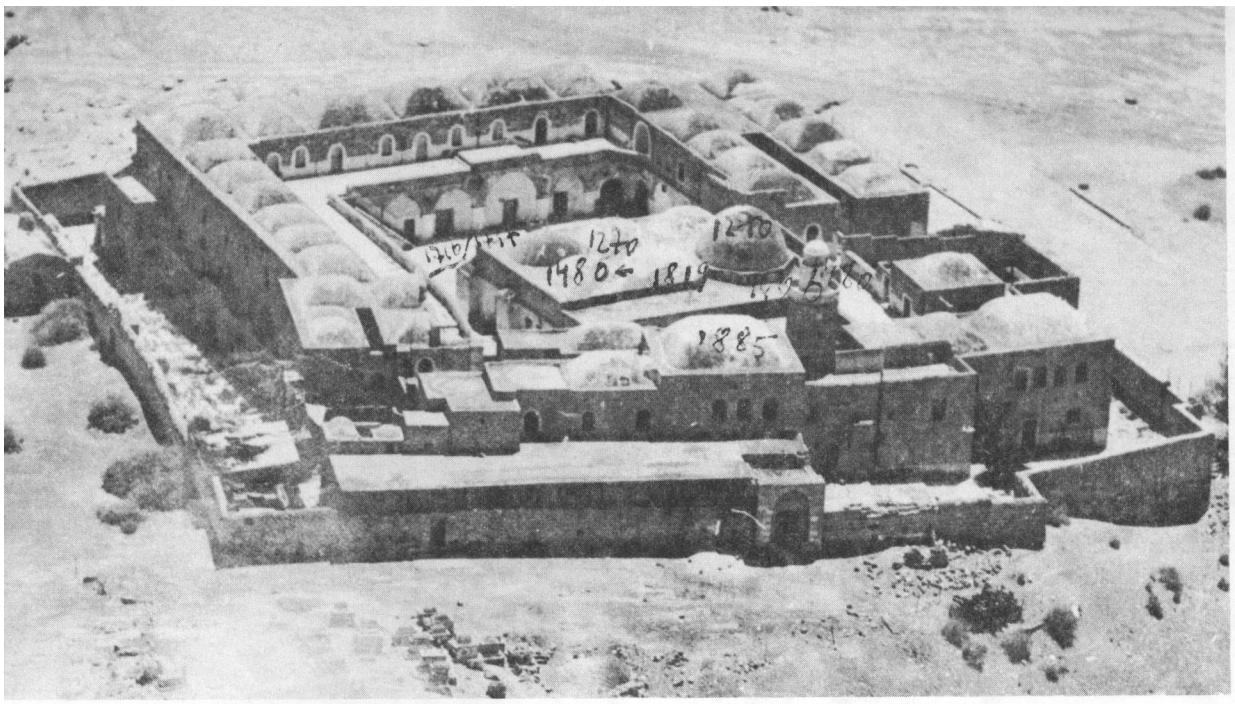

9. מקאם נבי מוסא — צילום אווירי; מבט לדרום

ההיקפית המרוצפת כולה בלוחות־אבן: האחד, מפלס־החצר משתנה בהתאם למפלס המשתנה של פני־השטח, בין המפלסים השונים מחברים טורי מדרגות (IIE 1 או IIS 1); השני, הוספתם של קירות־חדרים (כגון IIW 1 או IIE 2) הקוטעים את המבנה הרצוף של החצר ההיקפית. אין ספק שזמנם של קירות אלה מאוחר, והם נבנו לאחר שנתגלה הצורך בבניית חדרי־שירותים נוספים.

III — אגפי המגורים והשירותים. ארבעה אגפים של מגורים ושירותים תחומים בין החצר ההיקפית והחצר המרכזית (תמונה 9). אגפים אלה בנויים באותה שיטה ריגולארית של בניית־אבן המאפיינת את החומות. הם מסודרים בשלוש קומות: קומת־הקרקע על מפלס החצר ההיקפית; הקומה הראשונה על מפלס החצר המרכזית; הקומה השנייה המחוברת אל מפלס החצר המרכזית בכמה טורי־מדרגות (כגון IIIa ו־IIIb). אל אגפה הדרומי והמזרחי מחוברת (מאז 1737) מרפסת־טראסה דמוית L (תמונות 10, 14).

חטיבת־המגורים, אשר חזותה החיצונית דמוית חומה, חצויה באגפיה המערבי, המזרחי והצפוני במעברים, חד־מפלסיים או דו־מפלסיים, המקשרים בין החצר ההיקפית והחצר המרכזית.

שני המעברים, המזרחי (IIIB) והמערבי (IIIC), סדורים על ציר אחד, ואילו המעבר הצפוני (IIID) אינו סדור כך, אולי משום היותו סמוך למסד של המנארה (IIIA).

בלי לדון כאן בפרטי הארכיטקטורה של מנארה זו (תמונה 11), שאופיה הממלוכי כבר צוין לעיל, יש להדגיש את ניתוקה הסטרוקטוראלי הן ממערכת־המגורים והן ממכלול המסגד והקבה.

חדרים מסוימים במכלול־המגורים עשויים היו אף הם לשמש כמסגדים.[33] דוגמה לכך הוא החדר

33 וראה הצעותיו של כנעאן, עמ׳ 194. יש להדגיש שאבחנותיו לוקות לא אחת בטעויות ובשיבושים. אף שחיבורו הוא סקר חלוצי של קברי קדושים מוסלמים בארץ־ישראל הוא יכול להיחשב כמהימן רק בקושי.

This content downloaded from 170.140.26.180 on Sat, 12 Mar 2016 12:20:06 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

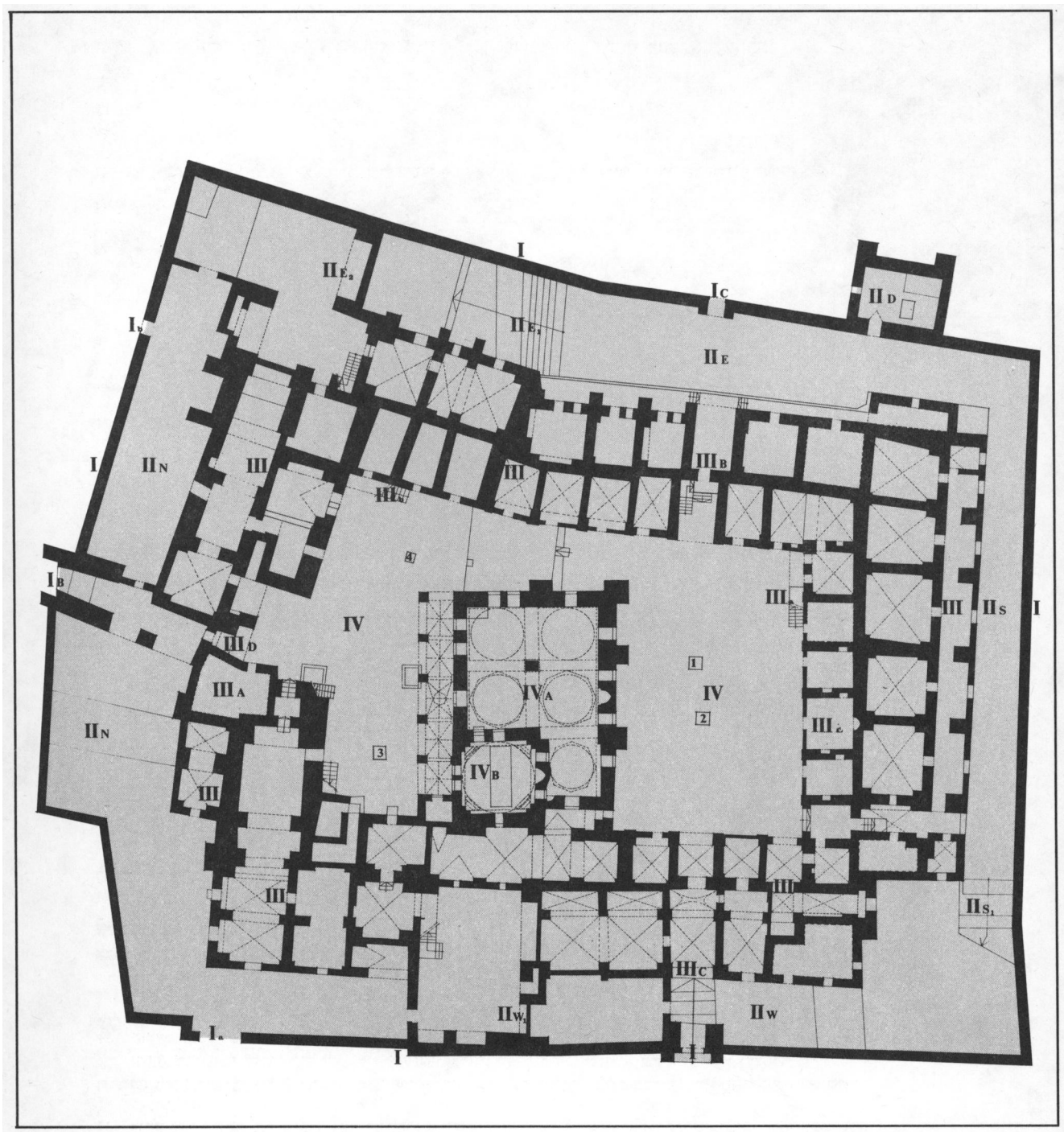

תכנית מקאם נבי מוסא

This content downloaded from 170.140.26.180 on Sat, 12 Mar 2016 12:20:06 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

III E (׳מסגד הנשים׳, לפי כנעאן) שיש לו מחראב בקירו הדרומי, אך אין ודאות אם מראשיתו תוכנן החדר כמסגד או שמא רק לאחר זמן נוסף לו מחראב והפך מסגד או קפלה.

מכלול המבנים המרכזיים

IV — החצר המרכזית, המסגד והקבה. זוהי חצר מלבנית (בציר צפון־דרום), המחולקת על־ידי מכלול הקבה־מסגד לשני אגפים, אף הם מלבניים. שני אגפים אלא שימשו את תנועת ההולכים מן השער המערבי אל ׳החצר הדרומית׳ (תמונה 10) ומן השער הצפוני אל ׳החצר הצפונית׳ (תמונה 12), שנתרכזו בהם עולי־הרגל. שני צמדים של בורות־מים, צמד־צמד בכל חצר, מבססים את האבחנה הזאת. הבורות IV 1–4), שזמן בנייתם צוין לעיל,[34] נועדו לשמש את צורכי הבישול והשתייה[35] של עולי־הרגל, אשר התגוררו בחדרי־המגורים המצויים מסביב ל׳חצר הדרומית׳ ומסביב ל׳חצר הצפונית׳.

חלוקת החצר המרכזית לשתי חצרות מודגשת על־ידי ההבדל בגובה המפלסים ביניהן: מפלסה הנוכחי של החצר הצפונית גבוה מזה של הדרומית, אף ששתיהן מרוצפות באופן אחיד בלוחות־אבן. על סיבת השוני במפלסים אין אפשרות לעמוד ללא בדיקה ארכיאולוגית. המסגד (IV A) והקבה (IV B) ממוקמים בדיוק באיזור־המעבר, בין המפלס של החצר הדרומית והצפונית. אילו ניתן היה לבצע באיזור זה חפירה ארכיאולוגית, אפשר היה לברר ביתר דיוק את שלבי־בנייתו של המסגד. על־פי העדות הספרותית הוא נבנה, כפי שפירטנו למעלה, לפחות בשני שלבים. בחינת הממצא הארכיטקטוני במצבו הנוכחי וההסתמכות על העדויות הספרותיות מאפשרות לנו להציע שלושה שחזורים היפותטיים של מצב המסגד המקורי ושל מעשה ההרחבה והבנייה כלפי דרום, שחל בתקופה הממלוכית המאוחרת:

א. בשלב הממלוכי המוקדם המסגד הכיל את הפורטיקו, הנמצא כיום בחזיתו הצפונית של המסגד (תמונה 13), וכן אולם־רוחב אחד אשר כלל מצד מערב את הקבה ומצד מזרח שני חללים ארכיטקטוניים. אומנה הניצבת כיום במרכזו של המסגד עשויה אולי גם לרמז על קו קיר הקבלה (הקיר הדרומי) בשלבו הראשון קטן־הממדים. בשלב הממלוכי המאוחר הוגדל המסגד בכיוון דרום. קיר הקבלה הראשון נהרס ובמקומו נבנה קיר דרומי, הוא אולי קיר הקבלה הקיים עד היום. מערכת התמוכות החיצוניות מעידות כנראה אף הן על השינויים שחלו במסגד במעבר מן השלב הראשון לשלב השני. לפירוש זה אין אסמכתות ארכיטקטוניות נוספות. יש בו קושי גדול כיוון שהוא מחייב להניח שהרסו את קיר הקבלה ואת המחראב.

ב. המסגד הוגדל ללא הריסת המחראב וקיר הקבלה, כלומר הרכבתו היתה לא כלפי דרום אלא כלפי מזרח. אסמכתה להנחה זו הוא השוני בעיצובן הפנימי של כיפות האגף המזרחי של המסגד

34 תאריך הבורות במחצית הראשונה של המאה הי״ח נקבע על־פי כתובת־הייסוד בשער המערבי, 1737 (ראה לעיל, הערה 25), ולפי עדותו של אלבכרי — 1710 (אלח׳מרה, כ״י איסתאנבול, פוליו 28ב; כ״י רוקפלר, פוליו 19). התיאוריה המזהה את מקאם נבי מוסא עם המנזר הביזאנטי של אבתימיוס הקדוש, מן המאה הרביעית (למשל, כנעאן, עמ׳ 195) והמשייכת בורות אלה למנזר — אינה יכולה אפוא להתקבל.

35 לניקוחם של מי־הגשמים אל הבורות ותכליתם (לשתייה, לבישול ולמרפא) ראה בייחוד: אלבכרי, שם, שם (מפלס המים בבור IV 2 נמצא בפברואר 1978 בגובה של 1.30 מ׳).

This content downloaded from 170.140.26.180 on Sat, 12 Mar 2016 12:20:06 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

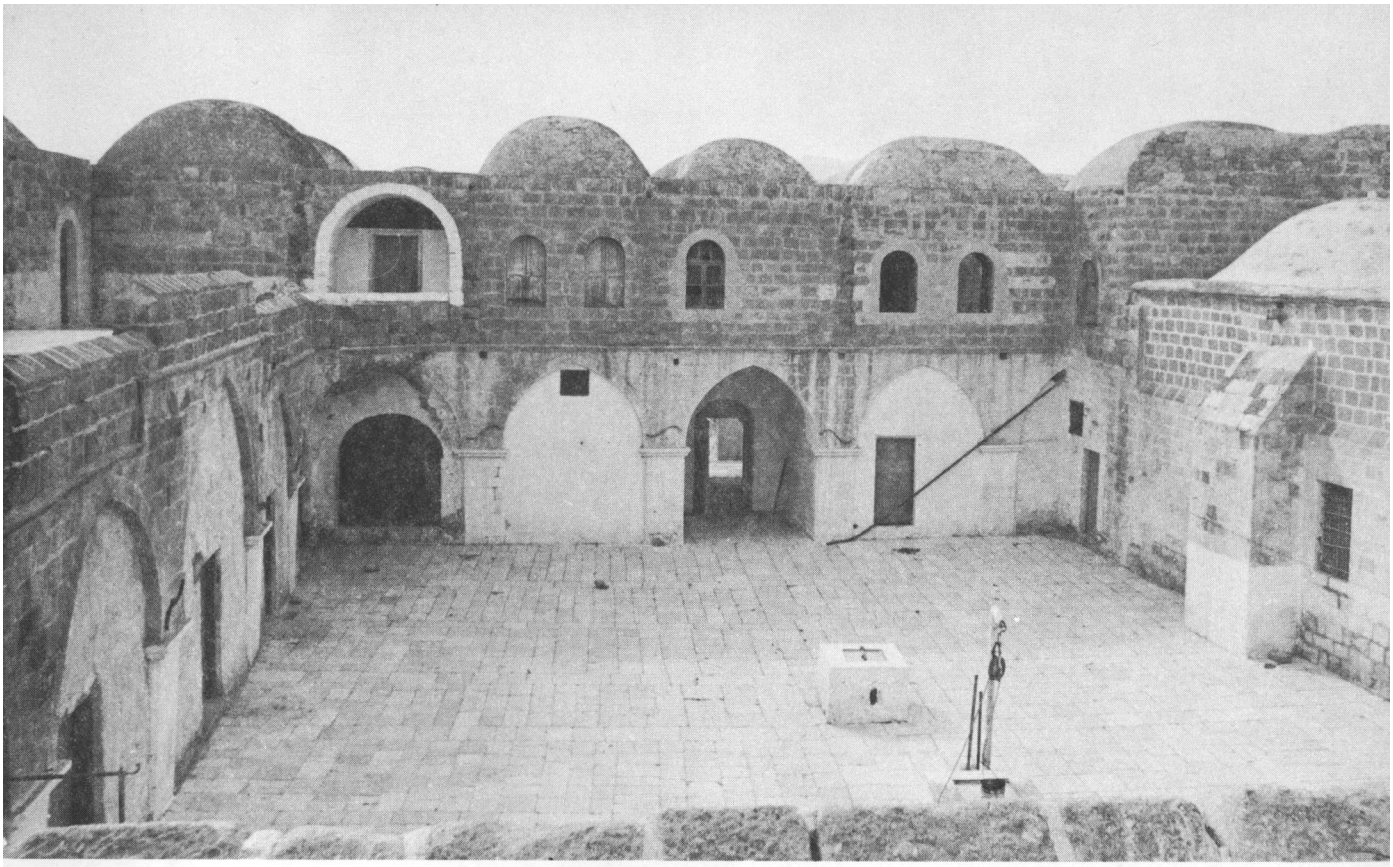

10. מקאם נבי מוסא — החצר הפנימית הדרומית; מבט למערב

הנוכחי לעומת עיצובן של כיפות האגף המערבי. בשלב הראשון, הוא השלב הממלוכי הקדום, הכיל המבנה שני אולמות אורכיים, המכילים 4 מתחמים ריבועיים, לרבות הקבה. השלב השני, הוא השלב הממלוכי המאוחר, עוצב על־פי אותה תכנית אורכית. לשני האולמות הקיימים נוסף, ממזרח לקו האומנה המרכזית, אולם שלישי, המקביל בממדיו לשניים הקיימים. על אף סבירותו היחסית של שחזור זה מן הבחינה הארכיטקטונית, הוא מנוגד לעדות המקורות הספרותיים המציינים שההגדלה היתה כלפי דרום, ולא כלפי מזרח.

ג. שחזור זה מהווה סינתזה של שתי ההיפותזות הקודמות. בתקופה הממלוכית המוקדמת המבנה היה חסר פורטיקו והכיל רק אולם רוחבי, שהכיל בעיקר את הקבה במערב, ומתחם רבוע אחד במזרח. כך היה המסגד הראשוני קאפלה חסרת מחראב עצמאי. אחרי ההרחבה בתקופה הממלוכית המאוחרת אנו מקבלים מבנה שאפשר להגדיר את תכניתו הן כתכנית רוחבית בעלת שני אולמות (לרבות הקבה), או, אולי, כתכנית אורכית בעלת שלושה אולמות (לרבות הקבה והמחראב על ציר האורך). פירוש היפותטי זה יש בו לפחות שלושה יתרונות: הוא תואם את עדות הטקסטים בדבר ההרחבה כלפי דרום, הוא תואם את נתוני המבנה הספציפיים של המסגד הנוכחי והוא הולם את עקרונות הפולחן של המסגד הזה.

This content downloaded from 170.140.26.180 on Sat, 12 Mar 2016 12:20:06 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

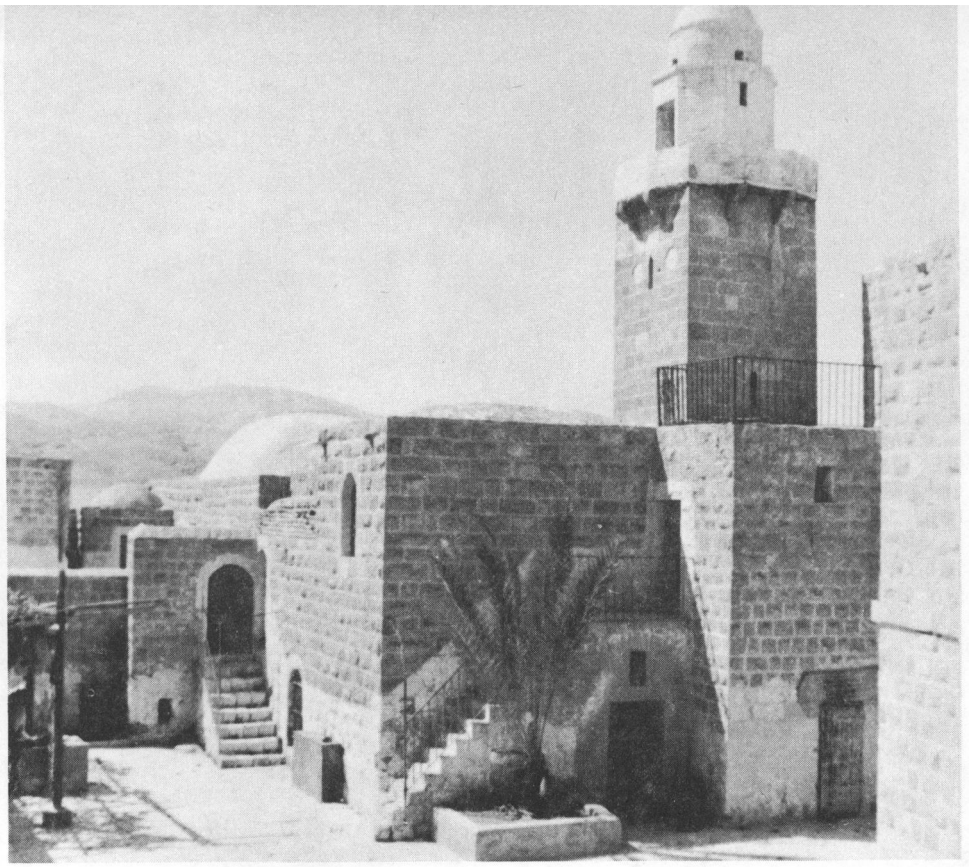

11. מקאם נבי מוסא — המנארה

מכלול המסגד (IV A) והקבה הנוכחי הוא מלבני, אולם דומה שהגדרתו המורפולוגית הנכונה היא: מבנה אורכי, המכיל בתוכו אולם מרכזי, שהציר שלו נמצא בין הכניסה הראשית בצפון והמחראב בדרום. ממזרח מצוי אולם המקביל לציר ובמערב — מכיל האולם, בחלקו הדרומי, מתחם מרובע, הזהה פחות או יותר לארבעת המתחמים הכיפתיים של פנים המסגד. בחלקו הצפוני של האולם המערבי מצויה הקבה IV B (תמונה 14).

הקשר הארכיטקטוני המקורי בין מבנה הקבה לכלל המסגד אינו מחוור כל צורכו, ולא ברור איך השתלבה הקבה במסגד, שהוא כאמור יחידה הסדורה על ציר צפון־דרום. ציר צפון־דרום מודגש על־ידי המחראב ועומקו הניכר, המאפשר גם היום ישיבה בתוכו,[36] ועל־ידי חזיתו הצפונית המשיקה אל הפורטיקו (תמונה 15). הוא מורכב מחמישה מתחמים המורים לאורך כל החזית הצפונית של המכלול. יש לראותו כמרכיב אורגאני של מכלול זה, ואולי אף אפשר להעלות השערה שהפתח המקורי של הקבה פנה אל הפורטיקו, במקום שמצוי היום צמד חלונות בקיר הצפוני של הקבה.

36 רמז ברור לכך מצוי בחיבור האנונימי 'תאריח' אלקדס ואלח'ליל', כ"י אוקספורד, בודליאנה (קלארק 33), פוליו 35ב; וראה עליו עוד: סדן, שם.

This content downloaded from 170.140.26.180 on Sat, 12 Mar 2016 12:20:06 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

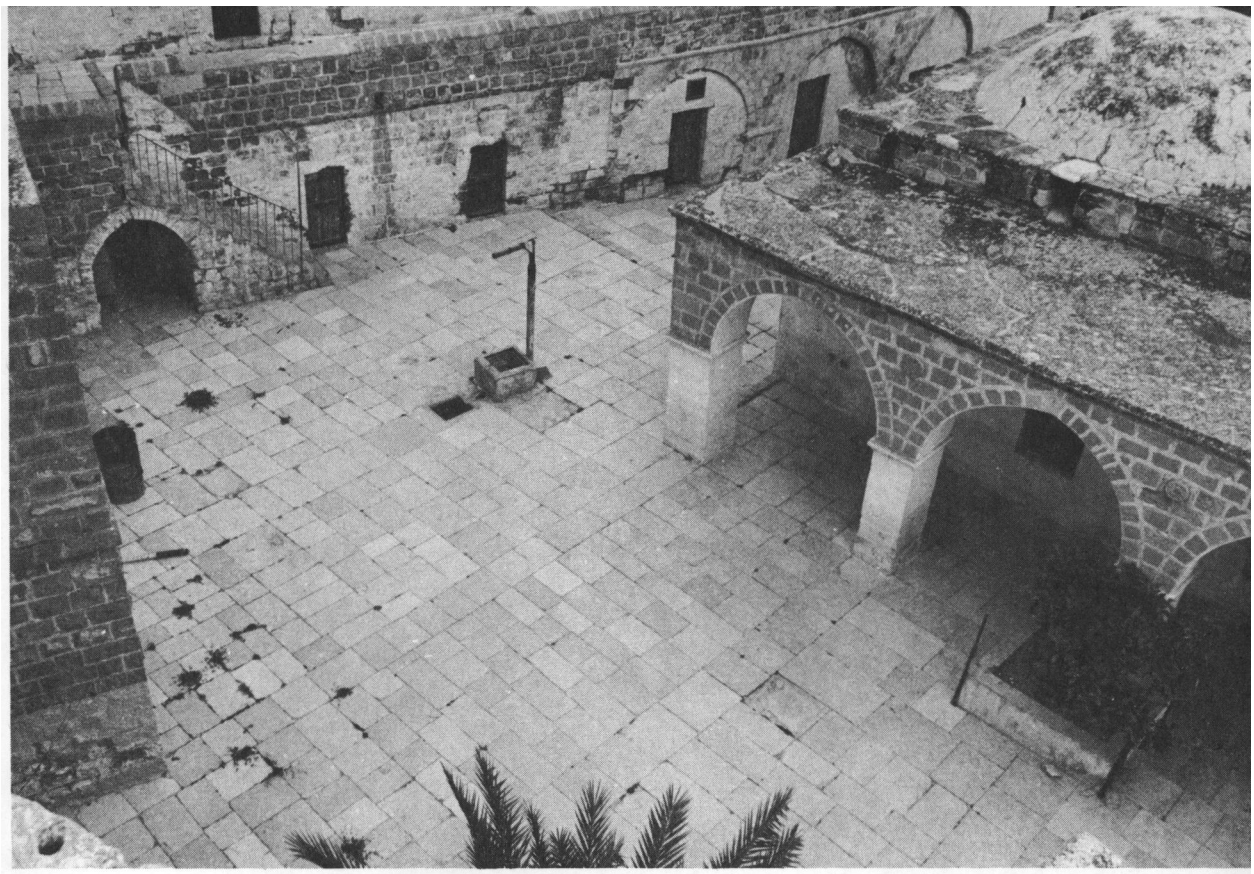

12. מקאם נבי מוסא — החצר הפנימית הצפונית; מבט למזרח

מהשערה זו עולה שהפתח המצוי כיום בקירה המזרחי הפנימי, הנפתח אל המסגד, אינו אלא שינוי מאוחר. אך כנגד השערה זו יוצאת העובדה שכתובת הייסוד של בייברס ממוקמת דווקא בסמוך לפתח המזרחי (תמונה 16). לפיכך מסתבר שהפתח המקורי של הקבה אינו אלא הפתח המזרחי, המקשר את הקבה עם המסגד עצמו. אחידותו של המכלול מודגשת בכך שכולו מקורה במערכת של כיפות (תמונה 14). אלו, אף שהן נבדלות זו מזו בממדיהן החיצוניים ובעיצובן הפנימי, ומציגות קו־אופי מובהק של סגנון עות׳מאני — מקנות למבנה רושם של אחדות. החיבור הארכיטקטוני בין הקבה והמסגד עונה על הצורך לספק מקום פיסי לתפילות, אך בד־בבד מקנה סמיכות הקבה למסגד אופי איסלאמי ברור ל׳קבר משה׳.[37] מכאן רשאים אנו אולי ללמוד שהמתכנן היה מודע לכך שזהותו של המקום עם קבר משה היא בעייתית, והוא שאף לחזק את מעמדו של האתר בהקנותו לו אופי מוסלמי דתי.

מבחינה ארכיטקטונית מכלול המסגד והקבה הוא יחידה אורגאנית אחת, והוא מהווה מבחינה פונקציונאלית את המוקד הצרמוניאלי והליטורגי של המקאם. המסגד הריהו ׳המסגד הפורמאלי׳

37 אנאלוגיה לבנייה של מסגד כדי לחזק את אופיו המוסלמי של מקום אפשר למצוא בעין אלבקר (עכו); ראה: I. Goldziher, *Muslim Studies*, ed. Stern, II, London 1971, p. 300

This content downloaded from 170.140.26.180 on Sat, 12 Mar 2016 12:20:06 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

13. מקאם נבי מוסא — הפורטיקו של המסגד; מבט לדרום מערב

של המקאם, והוא משמש לעולי־הרגל בימי המוסם (חגיגות עונתיות סביב הקבר הקדוש),[38] מסגרת לתפילות ציבוריות. התפילות הפרטיות ייתכן שנערכו לא רק במסגד אלא גם בקפאלה III E, הנמצאת באגפה הדרומי של חצר IV. מיקומה היה על הציר של המסגד הפורמאלי, או, נכון יותר, על קו דמיוני העובר בין 'המחראב הפורמאלי' והקבה. הקאפלה נועדה כנראה לשימושם של עולי־רגל יחידים בכל ימות־השנה, אף שהיו רשאים להתפלל גם 'במסגד הפורמאלי'. מכל מקום, אין לראות את הקאפלה כ'מסגד הנשים'.[39]

אם כי המנארה עשויה להיות נתפסת כחלק בלתי־נפרד ממכלול המסגד והקבה, העובדה שהיא מנותקת מהם מן הבחינה הקונסטרוקטיבית ואף נבנתה בפרק זמן מאוחר יותר מעידה שאין היא חלק אורגאני מן המכלול. נראה שמשמעותה העיקרית היא סמלית, יותר מאשר פונקציונאלית ליטורגית. אמנם עשויה היתה המנארה, בדיעבד, לשמש לקריאת המאד'ן, אך מעֲבר לכך נראה שמגמת בנייתה היתה להציב סמל ויזואלי (תמונה 17) המדגיש את מהותו המוסלמית של המקאם ואת נוכחותו של האיסלאם באיזור זה של 'אלכת'יב אלאחמר'.

38 על פרטיו של המוסם בנבי מוסא ראה, למשל: H. Spoer, 'Das Nebi Musa Fest', *ZDPV*, XXXII (1909), pp. 207ff.

39 כדעת כנעאן, ללא סימוכין. וראה לעיל, הערה 33.

This content downloaded from 170.140.26.180 on Sat, 12 Mar 2016 12:20:06 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

14. מקאם נבי מוסא — הקבה (מימין) וכיפות המסגד; מבט לדרום

נוסף לפירוש זה של המנארה כתמרור איסלאמי־דתי הנראה ממרחק,[40] יש לראות את תפקידה לא רק בהקשר מוסלמי דתי צר, אלא כקריאת תיגר אנטי־יהודית ואנטי־נוצרית. עניין זה יובן אם נזכור את החשיבות היהודית שנודעה בימי־הביניים, לפי אבן בטוטה,[41] לאלכת׳יב אלאחמר, ובעיקר את

40 כך יש, כמדומה, להסביר את משפטו של אלבכרי (אלח׳מרה, כ״י איסתאנבול, פוליו 7א), לפיו ׳רואים מרחוק את ה״צ׳ריח אלבאהר״ ׳ (תמונה 17); שאם לא כן אין להבין את דבריו, שהרי המלה ׳צ׳ריח׳ הוראתה אלמנט נראה (השווה, למשל: לסאן אלערב, ב, עמ׳ 526), ובמקרה הנדון אין הקבר נראה כלל מרחוק. לפיכך, משמעותו של הצ׳ריח בחינת כל המכלול הצרמוניאלי, שהמנארה היא סמלו הוויזואלי הינה סבירה כפי שמורה באמת גם אלנאבלסי במקום אחר (אלחקיקה ואלמג׳אז, כ״י פאריס 42, 50, BN 5042, פוליו 138ב–139א). יש אפוא לדחות את גרסתו של מצטפא אסעד אללקימי שנפטר ב־1759 (לטאאף אנס אלג׳ליל פי תחאאף אלקדס ואלח׳ליל, כ״י קמברידג׳ Q1 127, פוליו 36א), לפיה היתה המנארה חלק אורגאני של המסג׳ד־קבה. דומה שתפיסתו זו של אללקימי לא עלתה מתוך בדיקה מדוקדקת של המבנה, אלא נקבעה לפי פסוקו של מג׳יר (אלאנס, לעיל, הערה 10, א, עמ׳ 102; ראה לעיל, הערה 17) בלבד.

41 ראה: רחלה, פאריס 1893, עמ׳ 227. גם אם משמעותו היהודית של המקום אינה מחוורת, ראויה לציון הערתו האנטי־יהודית של הקאדי׳ השאפעי בירושלים במחצית הראשונה של המאה הי״ח, מחמד בן מחמד בן שרף אלדין אלח׳ליל (נפטר ב־1735), ש׳המקאם של מוסא היה נסתר מן היהודים משום שהמרו פי האֵל׳. ראה: רסאלה, כ״י ברלין Pet. 344 6101, פוליו 33א.

This content downloaded from 170.140.26.180 on Sat, 12 Mar 2016 12:20:06 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

15. מקאם נבי מוסא — הפורטיקו בחזית הצפונית של המסגד; מבט למערב

האופי הנוצרי של מדבר־יהודה כולו, שנפוצו בו מנזרים רבים בתקופה הביזאנטית ובימי־הביניים. על רקע האופי הנוצרי המסורתי של מדבר־יהודה, לא יקשה להבין את זיהויו של 'משה', על־ידי צליינים בימי־הביניים ואף על־ידי חוקרים מודרניים, כאילו היה מלכתחילה נזיר נוצרי,[42] ואת זיהויו המוטעה של המקאם כאילו היה מלכתחילה מנזר נוצרי קדום, הוא מנזרו הראשון של אבטימיוס הקדוש, מן המאה הרביעית.[43]

המקאם ומשמעותו

הבנת משמעותו של 'מקאם נבי מוסא' עשויה אפוא להתברר רק מתוך עיון בתכניתו, במרכיבים האופייניים ובמיונו הטיפולוגי של המכלול. הטרמינולוגיה הערבית המנוסחת בכתובת־הייסוד של

42 ראה, למשל: F. Quaresmius, *Terrae Sanctae Elucidatio*, II, Anterpiae 1639, p. 737; Schik & Marti, 'Die alten Lauren und Klöster in der Wüste Juda', *ZDPV*, III (1860), p. 16

43 ראה, למשל: L.D. Hamme, *Guide-indicateur des sanctuaires et lieux historiques de la Terre Sainte*, II, Jerusalem 1897, p. 276

This content downloaded from 170.140.26.180 on Sat, 12 Mar 2016 12:20:06 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

בייברס,[44] יש בה רק כדי להגדירו כ׳מקום שנערכת בו תפילה׳,[45] הוא ה׳מקאם׳. הגדרה זו בעייתית, לפי שהמונח ׳מקאם׳ אינו ניתן לאבחנה לשונית מדויקת,[46] והפירוש השכיח של ה׳מקאם׳ כמקדש (shrine) או מקדש־קבורה (Funerary shrine),[47] אין בו כדי להסביר את משמעותו של המונומנט כפי שנוסחה בכתובת־הייסוד.

נראה שאבחנתו של אולג גראבאר,[48] הכולל את ה׳מקאם׳ כמרכיב אחד במילון עשיר למדי של ׳מבני־הקבורה׳, והגדרתו כ׳מבנה־זיכרון׳ היא המתאימה ביותר לדיוננו זה. מכאן שהמונח ׳מקאם׳ ייושם לא על החלק הצרמוניאלי של המכלול בלבד,[49] אלא על המכלול כולו, כולל חלקו הלוגיסטי של המגורים והשירותים. דיוננו להלן יוקדש להגדרות הטיפולוגיות של חלקי המכלול השונים.

א. המונומנט הקרוב ביותר העשוי לדעתנו לשמש כמבנה אנאלוגי ומקור השוואה למכלול הצרמוניאלי (המסגד והקבה הוא המבנה הפאטמי בקאהיר משנת 1085, הידוע כ׳מסג׳ד אלג׳יושי׳[50] (אף כי לא ברור אם הוא מסגד, זאויה או משהד). קרובה היא תכניתו המלבנית המורכבת ממסגד רוחבי בעל שלוש סטראות, מנארה ומאוזוליאום,[51] ואף הוא נבנה בשלבים אחדים ובתקופות שונות. אך בעיקר קובעת לענייננו הפונקציה של מסג׳ד אלג׳יושי אשר שימש כמבנה־זיכרון. מבנה זה הוקם בקצה גבעת המקטם בקאהיר, כדי להנציח אירוע היסטורי — נצחונו של הח׳ליף הפאטמי (אלמסתנצר) על מתנגדיו.[52]

ב. את שאר המבנים הנספחים שמסביב למכלול הצרמוניאלי בנבי מוסא אפשר להשוות עם מבנה של ח׳אן, כמו למשל ׳סולטאן ח׳אן׳, ליד קייסרי שבאנאטוליה.[53] יחד עם זאת, אפשר להשוות את

44 ראה: מאייר, עמ׳ 28, שורה 2.

45 ראה: *Encyclopaedia of Islam*, III, Leiden 1936, p. 161, s.v.

46 השווה, למשל: אבן מנט׳ור, לסאן אלערב, יב, ביירות 1968, עמ׳ 506.

47 ראה, למשל: מאייר, עמ׳ 27, 29. יש לציין את אבחנתו של מאייר (עמ׳ 27, הערה 1) בין הגדרת האתר על־ידי עירוניים כ׳מקאם׳ והגדרתו על־ידי כפריים כ׳מזאר׳. מונח אחרון זה מורה בעיקרו על מקום (וזמן?) של עלייה לרגל (השווה: Lane, *Lexicon*, vol. III, p. 1270; Dozy, *Supplément aux dictionnaires Arabes*, I, p. 612), ולכן מבחינה ארכיטקטונית גם הוא מונח לא־ברור. עם זאת, זהותם של שני המונחים — ׳מקאם׳ ו׳מזאר׳ — נראית מסופקת בעקבות הדוגמה של קבר שיח׳ אלאסלאם אלשיח׳ עיסא בן אחמד בן עיסא בן מחמד אלזבירי אלבראואי (נפטר ב־1182 [1768]), המתואר על־ידי אלג׳ברתי (עג׳אאב אלאאת׳אר פי אלתארג׳ם ואלאח׳באר, א, מצר 1322 להג׳רה, עמ׳ 314) כמכיל שני מבנים נפרדים של ׳מזאר׳ ו׳מקאם׳; כלומר: אם פסוקו הנדון של אלג׳ברתי — ׳وبنى على قبره مزار ومقام׳ (׳ונבנה על קברו מזאר ומקאם׳) — מעוגן במציאות, סביר להסיק שהמזאר והמקאם, לפחות במאה הי״ח, אינם מונחים זהים אלא שני מבנים נפרדים העשויים לשמש נושא למחקר חשוב בתולדות הארכיטקטורה הפונראלית האיסלאמית.

48 O. Craber, 'The Earliest Islamic Commemorative Structures' [להלן: *EICS*], *Ars Orientalis*, VI (1966), p. 7. לאמיתו של דבר עמד כבר הרצפלד (*Ars Islamica*, X, 1943, pp. 47–48) על משמעות המקאם כמונומנט הנצחה, ככל הנראה בעקבות ואן ברשם. לדעת הרצפלד נגזר ׳מקאם׳ מן ׳מקום׳ העברי, בחינת בית־אלוהים ושער השמים (בראשית כח יז).

49 זוהי כנראה שיטתו של כנעאן (עמ׳ 194).

50 K.C.A. Creswell, *The Muslim Architecture of Egypt*, I, Oxford 1952, pp. 155ff.

51 שם, עמ׳ 157, תמונה 79 ולוח 46.

52 *EICS*, pp. 28–29

53 ראה: K. Erdmann, *Das anatolische Karavansaray*, I, Berlin 1961, pp. 90 ff.

This content downloaded from 170.140.26.180 on Sat, 12 Mar 2016 12:20:06 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

16. מקאם נבי מוסא — כתובת היסוד של בייברס

המכלול של נבי מוסא גם לרבאט. קביעה אחרונה זו מבוססת על העובדה שבכתובותיהם של כמה ח׳אנים אנאטוליים הם מוגדרים כרבאטים,[54] וכן על הדמיון שבין מאוזוליאות מסוימים ומבנים של רבאט.[55]

מבחינת התכנית אפשר להשוות את מכלול המבנים הנספחים עם תכנית של רבאט, כמו למשל עם

54 ראה: ארדמן, שם, מספר 3, 4, 18, 56 דוגמה מאלפת בהקשר זה של ח׳אן־רבאט היא ה־Eshab-i Kehf Han (ארדמן, שם, מספר 59), ששימש מלכתחילה כח׳אן לעולי־הרגל אל המאוזוליאום של ׳שבעת הנרדמים׳ הסמוך. וראה: L. Massignon, 'Les sept dormants d'Ephèse', *REI*, XXII (1954), pp. 7ff. והשווה גם הערותיו של ר׳ אטינגהוזן, *Der Islam*, XL–LI (1965), p. 294. למשמעותו של הרבאט כתחנת־שיירות ראה: *Shorter Encyclopaedia of Islam*, Leiden & London 1961, p. 473; עם זאת בהקשרו של הדיון הנוכחי מכרעת משמעותו של הרבאט בחינת מנזר צבאי.

55 על דמיון כזה הצביע, למשל: נאצר־י ח׳סרו (ספר נאמה, פאריס 1881, עמ׳ 42 ואילך) לגבי משאהד שיעיים באיזור טריפולי הסורית.

This content downloaded from 170.140.26.180 on Sat, 12 Mar 2016 12:20:06 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

הרבאט בסוסה שבתוניסיה.[56] ההגדרה של נבי מוסא כרבאט חשובה מיוחד, אם נזכור שהרבאט נתפס בזמנו גם כמנזר צבאי המצוי באזורי גבול, שמילא תפקיד במסגרת הג׳האד.

ג. התפתחותו של בית־הקברות שמצפון וממזרח למקאם (תמונה 9) עשויה להסתבר בפשטות כמילוי רצונו של הנקבר להיקבר בסמוך למקום הקדוש של קבר־משה,[57] כדי לזכות בברכתו.[58] אך ייתכן שעצם תפיסת המקום כרבאט גרמה להתפתחות בית־הקברות, שכן לעתים קרובות שימש הרבאט או סביבתו לקבורה המונית.[59] נראה לנו, שאמנם אפשרות אחרונה זו, שהמקום נתפס כרבאט, היא שתרמה במיוחד להפיכתו למקום קבורה המונית של אנשים שהובאו מרחוק. בין הקבורים בבית־קברות זה יש אנשים מקומיים כמו כמה מנכבדי יריחו, וכמה בדווים משבט העדואן שבעבר־הירדן המזרחי — ועולי־רגל אחרים שנפטרו בעונת המוסם.[60]

המקאם — מונומנט המשרת צרכים בני־הזמן

הקמתו וטיפוחו של המקאם, שהיה מבנה מוסלמי מראשיתו,[61] באו לשרת גם צרכים מוגדרים שהעלתה התקופה.

ההסבר הראשון העולה על הדעת הוא, בפשטות, הרצון להציב מונומנט לזכרו של משה — ׳מוסא אלכלים׳, אשר חשיבותו ומשמעותו במסורת המוסלמית (כגון בפרשת האסראא במסעו ממכה לאל־אקצא — של מחמד)[62] קיבלה משמעות מיוחדת דווקא בתקופה העות׳מאנית. בראשית תקופה זו ציווה הסולטאן סלימאן הראשון, המחוקק (1520–1566), לארוג פרוכת (סתר) שנוסחה

56 מתארו המנזרי של מקאם נבי מוסא צוין אצל A. Lezing, *Le ribat de sousse*, Tunis 1956, pp. 13ff., pls. I–III. כבר במאה הט״ז על־ידי G. Affagart, *Relation de terre sainte, 1533–1534*, Paris 1802, p. 127; cf. M. Le Duc De Luynes, *Voyage d'exploration a la Mer Morte*, I,Paris 1874, p. 77. וראה עוד: *EICS*, pp. 9, 26. מעניין לציין שהמבנה אשר הוקם לדברי מג׳יר (אלאנס, לעיל, הערה 10, ב, עמ׳ 73) בשלהי המאה הט״ו במקאם ׳סידנא עלי׳, צפונית לארסוף, נועד לשמש לא רק כמשהד של ׳סולטאן הקדושים׳ אבו אלחסן עלי בן עליל, אלא גם כמוצב נגד הפראנקים. ונראה לנו שתכנית המקאם אמנם מראה שהוא הוקם כרבאט כבר בימי־הביניים. וראה התכנית אצל: ל״א מאייר וי׳ ׳פינקרפלד, בניינים דתיים של המוסלמים במדינת ישראל, ירושלים תש״י, עמ׳ 33–34.

57 השווה: כנעאן, עמ׳ 194.

58 על יתרון קבורתם של בני־אדם בשכנותם של צדיקים וקדושים בתפיסה האיסלאמית ראה, למשל: אלסח׳אוי, תחפת אלאחבאב ובע׳ית אלטלאב, אלקאהרה 1937, עמ׳ 5.

59 ראה: *EICS*, p. 26

60 ראה: כנעאן, עמ׳ 194; איתורם וזיהוים של נפטרים שונים אלה באמצעותן של כמה מן המצבות הניצבות עדיין באתרן עשוי להיות מחקר מעניין לעצמו.

61 על כך מורה כתובת־הייסוד של בייברס, שלשונה: ׳أمر بانشاء׳, ׳ציווה לבנות׳ (מאייר, עמ׳ 28, 31); והשווה גם: C. Clermont-Ganneau, *Archaeological Researches in Palestine*, II, London 1896, p. 47; M. Abel, *Une croisiere autour de la Mer Morte*, Paris 1911, p. 183, n. 3. נסיונות מודרניים, בעקבות המסורת היוונית־האורתודוקסית, לזהות את המקאם עם המנזר של סיינט אבטימיוס (השווה: אבל, שם, שם, והערה 43 לעיל) מקורם ככל הנראה לא רק בדמיון שבין תכניות המנזר והמקאם, אלא — בעיקר — בהחלפת ׳אלכת׳יב אלאחמר׳ (בו נמצא המקאם) ב׳חאן אלאחמר׳ (בו נמצא המנזר). ראה: J. Chitty, 'The Monastery of St. Euthymius', *PEFQS*, LXI (1928), pp. 175ff.; LXV (1932), pp. 188ff.; idem, *The Desert a City*, Oxford 1966, pp. 84ff.; cf. J.P. van Kasteren, 'Aus der umgegend von Jerusalem', *ZDPV*, XIII (1890), pp. 91, 118

62 למסורת זו ראה, למשל: שמס אלדין אבו יאסר מחמד בן אבי יאסר עמאר בן מחמד אלמאלכי (נפטר ב־1440), מנתהא אלמראם פי תחציל מת׳יר אלע׳ראם אלא זיארת אלקדס ואלשאם, כ״י ברלין WE 34 6097, פוליו 50א.

This content downloaded from 170.140.26.180 on Sat, 12 Mar 2016 12:20:06 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

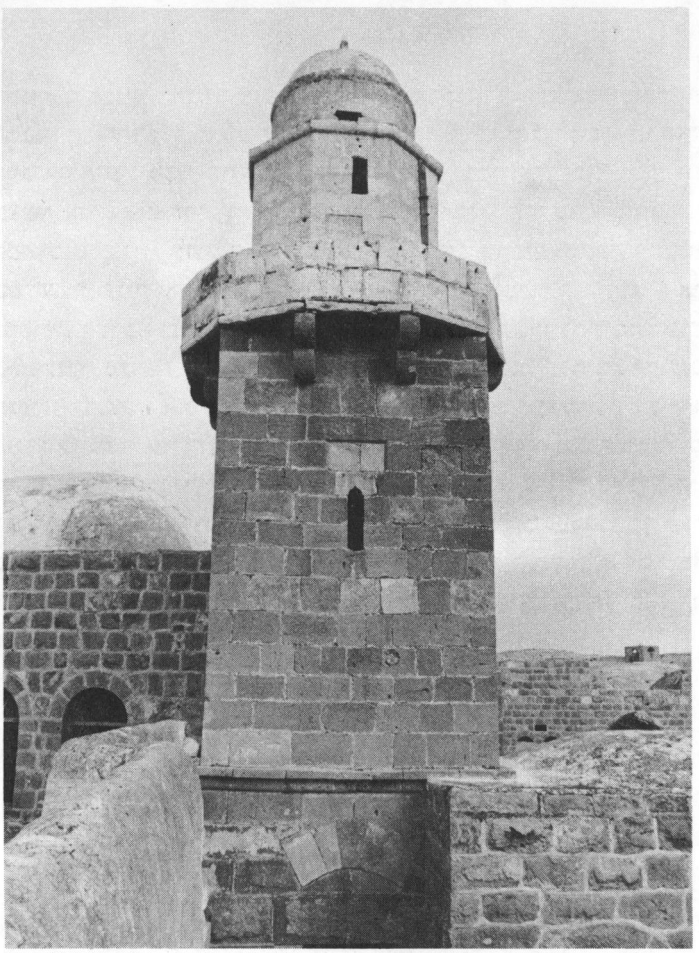

17. מקאם נבי מוסא — המנארה, פרט

בה השאהדה עם שמו של מוסא אלכלים במקומו של מחמד (׳לא אללה אלא אללה מוסא כלים אללה׳).[63] אם נועדה פרוכת זו לכיסויו של קבר־משה במקאם נבי מוסא[64] עולה שמשה שקול מעתה כמחמד עצמו.

אולם, כידוע, יש במסורת המוסלמית מגמות שונות ומנוגדות לאיתור קבורתו של משה. כנגד המסורת שאנו דנים בה, המאתרת את הקבר סמוך לירֵיחו, באיזור ירושלים, עומדת מסורת אחרת

63 ראה: T. Öz Türk, *Kumaş ve Kadifeleri*, Istanbul 1946, p. 82, pl. XXVII (5183)

64 זו השערתו של ל״א מאייר אצל: י׳ בן־צבי, ארץ ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני, ירושלים תשט״ו, עמ׳ 171; עם זאת יש להדגיש שממדיו של האריג הנדון (4.40×0.72 מ׳) הקטנים מאלה של הקבר עצמו (לפחות במִתארו הנוכחי, 5.00×1.00 מ׳) מעמידים בספק את השערתו של מאייר. מעניין לברר את היחס בין ממדי הקבר לממדיו של הנקבר, שנתפסו כעל־טבעיים. כאן נסתפק רק באִזכור אופיו המיתי של קבר־משה, כפי שהוא מתואר אצל: ת׳עלבי, קצץ אלאנביאא, [בולאק? אין שנת הוצאה], עמ׳ 197.

This content downloaded from 170.140.26.180 on Sat, 12 Mar 2016 12:20:06 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

המאתרת בבניין הקבר הידוע בשם 'מסג'ד אלקדם'[65] שבאיזור דמשק. חייבים אנו לציין שמבחינת המבנה דווקא הקבר הדמשקאי מתאים יותר למטרה זו בגלל תכניתו האוקטאגונאלית, היא התכנית המסורתית של מבני הנצחה וקבורה חשובים בימי־הביניים.[66]

כאשר אנו באים להוכיח את העדפת הזיהוי של הקבר בנבי מוסא שליד יריחו בעיני בוניו של המונומנט, עלינו להיזקק לפיכך לגילוי טעמים נוספים, מעבר למעשה ההנצחה של קבר־משה כשלעצמו. עניין זה, הנובע מרגשות דתיים פנימיים, עשוי היה למצוא את פתרונו גם באיתור הקבר בדמשק. העדפת נבי מוסא נובעת לפי דעתנו מכך שקשרו למונומנט, כמבנה־זיכרון המסמל ניצחון, משמעויות נוספות, והועידוהו לשרת גם צרכים איסלאמיים חיצוניים. מבנה זה נועד לדעתנו לאזכר, ואפילו להנציח, את האנטאגוניזם המוסלמי נגד שתי הדתות המונותיאיסטיות היריבות.[67]

עמדה עוינת זו של ריאקציה אנטי־יהודית ואנטי־נוצרית ניכרת במשך כל תולדותיו של מקאם נבי מוסא. משמעותית היא העובדה שהמבנה כונן דווקא על־ידי בייברס הממלוכי, השליט שנשא את דגל הג'האד האנטי־צלבני, ואף אסר על נוצרים ויהודים את הכניסה לאתר קברי־האבות בחברון.[68] בזמן החדש נתפרסם המוסם של נבי מוסא (אשר בשנת ירח חפף את חג־הפסחא הנוצרי ואת חג־הפסח היהודי) אשר הפך למאורע שממנו צמחה הפגנת כוח דתית־לאומית נגד הנוצרים ולאלימות כלפי יהודים.[69]

65 ראה: J. Sourdel-Thomine, 'Les anciens lieux de pèlerinage Damascaines', *BEO*, XIV (1952–1954), p. 73

66 לתכנית ראה: J. Sauvaget, *Les monuments historiques de Damas*, Beyrouth 1932, p. 86 (no. 81). על הדומינאנטיות של התכנית האוקטאגונאלית בארכיטקטורה הפונראלית בימי־הביניים נסתפק בחיבורים שלהלן: *EICS*, pp. 1, 2, 45, 66, 67, 70, 103, 106; U.M. de Villard, *Introduzione allo studio della archeologia Islamica*, Venezia 1966, pp. 185ff.; A. Grabar, *Martyrium*, Paris 1946/1972, pp. 141ff.; R. Krautheimer, 'Introduction to an Iconography of Mediaeval architecture', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, V (1942), p. 1ff. וראה גם הדיון בכמה דוגמאות איסלאמיות: L. Golvin, *Essai sur l'architecture religieuse musulmane*, 1970, pp. 196ff.

67 ראה: י' פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בארץ ישראל, ב, ירושלים 1971, עמ' 439 ואילך. בקשר לזה משמעותיים תאריו של הסולטאן, כפי שהם נזכרים בכתובת־הייסוד של המקאם (מאייר, עמ' 28), כדלהלן: 'פאתח אלאמצאר מביד אלפרנג' מקתלע אלקלאע מן אידי אלכפאר'.

68 פראוור, שם, עמ' 459; והשווה גם: Vincent-Mackay (-Abel), *Hebron le Haram el-Khalil*, Paris 1923, p. 190. יש להדגיש שגזירה זו חלה עם שובו של בייברס מן החג' וביקורו בחברון ובירושלים (לעיל); כלומר, יחד עם כינון מקאם נבי מוסא ליד יריחו.

69 ראה: A.L. Tibawi, *A Modern History of Syria*, London 1969, p. 322; Y. Porath, *The Emergence of the Palestinian Arab National Movement*, I, London 1974, pp. 6, 98, 99. מכל מקום, על רקע זה מתבהר אופיין המאסיבי, המגויס והאינדוקטרינארי של 'חגיגות נבי מוסא'. מעניינת בעניין זה עדותו של אבו צאלח הארמני משלהי המאה הי"ב או מראשית המאה הי"ג (תאריח', *The Churches and Monasteries of Egypt Attributed to Abū Ṣāliḥ the Armenian*, ed. by B.T.A. Evetts, Oxford 1895, pp. 67, 157). הוא מספר על הכנסייה 'ביעת מוסא כלים אללה', אשר הוקמה על הגדה המערבית של הנילוס, ליד דהשור, מול חלואן. אכן, חרף היעדרה — לפי שעה — של אינפורמציה על תכניתה המדויקת ותיארוכה המוגדר של כנסייה זו שהיתה למסגד (שם, עמ' 68), דומה שבעצם היותה מורכבת, לפי אבו צאלח (שם, שם), ממכלול נרחב של כנסייה ומנזר, ששימש מוקד עלייה לרגל ולחגיגות עונתיות, אפשר שהיא אנאלוגית למקאם נבי מוסא, ושמא היתה לו אב־טיפוס. על הטיפולוגיה הארכיטקטונית האיסלאמית ראה להלן. מאידך גיסא, מאלפת גם עדותו של נסיך הכתר רודולף (*Travels in the East*, London 1884, p. 330) על סגירתו לנוצרים של איזור נבי מוסא בימי המוסם.

This content downloaded from 170.140.26.180 on Sat, 12 Mar 2016 12:20:06 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

על רקע זה עשויה להתבהר משמעות אחרת של דמות משה במסורת המוסלמית, שאין לה ולא כלום עם המוסכמות הפנים־מוסלמיות הקשורות בשאלת מקום קבורתו של משה. משמעות זו נובעת מן הזיקה שבין מחמד ומשה. בראשית שליחותו הנבואית ראה מחמד את עצמו (קראן 46, 12),[70] כיורש ישיר של משה הנביא בעל הספר. בוני מקאם נבי מוסא ביקשו, כפי הנראה, לסמל בהקמת המונומנט לא רק את המשכיותו של האיסלאם ביחס ליהדות ולנצרות, אלא גם — ובעיקר — את נצחונו עליהן.

לדעתנו, לגיטימית היא ההשוואה בין התפיסה שעמדה ביסוד הקמתו של נבי מוסא וזו שעמדה ביסוד הקמתה של כיפת־הסלע (קבת אלצח׳רה) בירושלים, מִבנה־הזיכרון המונומנטאלי האיסלאמי הקדום ביותר (691 לספירה).[71] שפן, על אף ההבדלים הארכיטקטוניים בין השניים שירתו מונומנטים אלה, כל אחד בזמנו, אותה מטרה; הנצחת הנוכחות המוסלמית והצגת עליונותה על הנצרות והיהדות.[72]

ואמנם, אם הנחה זו תקפה, הרי יש בה גם משום ביסוס לטענתה של ה׳אסכולה הפרו־ירושלמית׳, המבקשת לזהות את מקום קברו של משה באלכת׳יב אלאחמר, שממזרח לירושלים.[73] אנו נמצא סיוע לעמדה הפרו־ירושלמית בידיעתנו שירושלים (שרק על הרקע שלה ניתן להבין את המשמעות האמיתית ל׳חגיגות נבי מוסא׳), היתה תמיד הזירה ההיסטורית העיקרית למאבק ולעימות הקשה בין שלוש הדתות המונותיאיסטיות.

ממסקנה אחרונה זו נוכל גם להקיש לגבי הפולמוס בין שתי האסכולות המוסלמיות העיקריות על מיקומו של קבר־משה. ודומה שהבירור הארכיטקטוני שעמדנו עליו בדיון זה הוא מעין לשון־מאזניים המטה את הכף לטובת הגרסה הפרו־ירושלמית, שעל־פיה נמצא קברו של מוסא אלכלים במקאם הסמוך ליריחו.

עניין אחרון שנדון בו הוא מקומו של מקאם נבי מוסא במסגרת האוניברסאלית של האדריכלות הפונראלית המוסלמית. נקודת־מוצא היא ההשוואה למשהד עלי בן אבי טאלב בנג׳ף שבעיראק.[74] שני מבנים אלה הם אנאלוגיים זה לזה במבנה ובהתפתחות. המשהד בנג׳ף עוצב אף הוא בשני מכלולים, צרמוניאלי ולוגיסטי, במשך שלבים אחדים: (א) לראשונה נבנה המכלול הצרמוניאלי שכלל קבה מעל קבר בלתי־ארכיטקטוני ומסגד.[75] מכלול זה נבנה בתקופה העבאסית־בויהית

70 השווה, למשל: S.D. Goitein, *Jews and Arabs*, New York 1967, p. 56

71 ראה: *EICS*, p. 14

72 למשמעות זו של ׳כיפת־הסלע׳ ראה: O. Grabar, *The Formation of Islamic Art*, New Haven & London 1966, pp. 66ff.

73 למיקום ׳כת׳יב אלאחמר׳ הארצישראלי בזיקה לירושלים השווה, למשל: אלדמשקי, נח׳בת אלדהר, שם, עמ׳ 81; מג׳יר אלדין, אלאנס (לעיל, הערה 10), א, עמ׳ 102; אלנאבלסי, אלחצ׳רה (לעיל, הערה 10), פוליו 73ב.

74 ראה: סעאד מאהר מחמד, משהד אלאמאם עלי פי אלנג׳ף ומא בה מן אלהדאיא ואלתחף, אלקאהרה [אין שנת הוצאה].

75 שם, עמ׳ 127 ואילך.

This content downloaded from 170.140.26.180 on Sat, 12 Mar 2016 12:20:06 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

(המאות הח׳–הי׳ לספירה); (ב) בשלב השני נבנה בתקופה הצפוית (המאה הט״ז) המכלול הלוגיסטי, שכלל את מערכת החומות והשערים, אגפי־שירותים ומתקנים נספחים אחרים.[76]

דמיון תכניתי זה של שני המונומנטים מעלה את השאלה שמא אין דמיון זה מקרי, אלא יש השפעה של המבנה העיראקי בשני שלביו על עיצוב המבנה הארץ־ישראלי. כלומר, היתה השפעה של בניית המכלול הצרמוניאלי בעיראק בתקופה הבויהית על בניית המכלול הצרמוניאלי במקאם נבי מוסא ובשלב שני חלה השפעה בתקופה העות׳מאנית־הצפוית, כשנבנו במקאם נבי מוסא חומה ומכלול שירותים חיצוני דוגמת זה שבנג׳ף. אין בידינו אפשרות לאשר בראָיות את ההנחה על השפעה בתקופה הראשונה, אך יש סימוכים להנחה על השפעה בתקופה העות׳מאנית־צפוית. ידוע לנו שהסולטאן העות׳מאני סולימאן המחוקק ערך בשנת 1534 זיארה במבני־קבורה קדושים בעיראק, לרבות המשהד שבנג׳ף.[77]

היכרותו האישית את המבנים בעיראק והעניין המיוחד שגילה סולימאן במקאם שליד יריחו מסבירים כיצד הגיעה ההשפעה הצפוית למקאם נבי מוסא.[78] יחד עם זאת, אין להיחפז ולקבוע כאילו מעוגן עיצובו של מקאם נבי מוסא במורשת האדריכלות העיראקית־אירנית.

אין ספק שמקאם נבי מוסא, גם אם הוא מאופיין בסגנון ובקנה־מידה פרובינציאליים, ראוי שיעניקו לו מקום מרכזי בהתפתחות של אדריכלות הקבורה המוסלמית.

76 שם, עמ׳ 136 ואילך.

77 שם, עמ׳ 137.

78 אף שהמאזוליאום־חרם של האמאם רצ׳א במשהד (איראן) יכול רק בקושי להיחשב כמונומנט צפוי (A.U. Pope, *A Survey of Persian Art*, III, pp. 1201ff.) הרי את המִתאר העיקרי של תכניתו המורכבת והרב־שלבית ראוי לקשור לדיוננו.

This content downloaded from 170.140.26.180 on Sat, 12 Mar 2016 12:20:06 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions